

А. ЧЕКМАНОВСЬКИЙ

ВІКИ
ПЛИВУТЬ
НАД
КИЄВОМ

ANTIN CHEKMANOWSKYJ

THE AGES FLOWING OVER KYIV

«NASHA BATKIWSCHYNA»

New York

1964

АНТІН ЧЕКМАНОВСЬКИЙ

ВІКИ ПЛИВУТЬ НАД КИЄВОМ

diasporiana.org.ua

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

Нью-Йорк

1 9 6 4

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Вісім оповідань з різних часів, різних середовищ і місцевостей творять одну цілість: «ВІКИ ПЛИВУТЬ НАД КИЄВОМ».

Найдавніша історія з XIII століття.

Під Києвом — татари. Просте й щире серце Івана Халамидника, що майна в нього ніякого, «ні меча, ні лука», — тривожиться за долю Батьківщини. — «Гине наша Батьківщина... а вони всі, багатії, бояри торгуються... Самі не хочуть боронити і другим не дають» — жаліється він перед образом св. Софії в київському храмі. — «А хочу я такої слави, щоб життя за Батьківщину покласти...» І з цього його бажання, з його великої віри, що Батьківщина не може пропасти, — твориться чудо: заплакала св. Софія і з її сльози зродилася перла.

Надлюдську силу дала вона тому, що ділом великим хотів засвідчити свою любов до Батьківщини. Бо в ній, у тій перлині, таємна міць. Вона може лихо відвернути, щастя приносити може. Й завдяки їй Іван Халамидник стає лицарем-переможцем. У пориві надлюдського завзяття велике діло доконує, чудо творить. Але з поля кривавого герцю вертається без голови. — Історичне безголов'я наше...

Бо обманна пісня Лицаря Червоного причарувала його й погубила. Стільки-ж разів, заслухані в мелодії чужих «теплих слів», задивлені в чужі світи, давали сини України заманити себе на чужі шляхи, до чужих святинь, служити чужим інтересам... Не оперся й не зрозумів підступної мелодії чужих інтересів і Іван Халамидник. Тому стратив голову і чарівну перлу.

Читаючи оце оповідання з повісти «Віки пливуть над Києвом», ви вичуваєте подих рідної давнини. Багато в ньому таємничого й надлюдського, але близьке воно нам своїм духом, хоч таке далеке від сучасного.

Друге оповідання вводить нас у інший світ. Екзотика далекого Сходу, духовний світ давньої Азії, скарги Кублаї Хана, світ таєничих шаманів, азійських жерців-чарівників, — усе це воскресає перед нами в мистецьких картинах, що їх змальовує автор з питомим собі вичуттям речей давніх, далеких і дивних. І тут знову довідуємося про перлу св. Софії. Дивна історія про ню золотом ниткою зв'язує всі оповідання в одну цілість.

З третього оповідання, що дає нам коротку й чітку картину з мистецького життя давньої Італії, довідуємося, що перла-сльоза св. Софії знову в українських руках.

Останні чотири оповідання з України. Це вже кінець козащини. Багато літ проминуло від події з першого оповідання, декілька віків пропливло над Києвом... Прийшли нові люди, новий

дух, інше життя. І все те відбивається на повісті у способі змальовування нових картин, нових портретів дієвих осіб. Автор свідомо і з повним успіхом міняє стиль, завдяки чому кожне оповідання назнаменоване тавром своєї доби, надихане окремим теплом, напоєне духом свого часу.

Не відриваючись і на хвилину від книжки, вчитуєтесь в нею, щоб за кожною сторінкою все ближче входити, переноситися в суворе життя останніх, сумних років буйної козацької доби.

І ось ще оповідання з нашого давноминулого: трагічно-жахливий кінець Коліївщини. Вкінці Крути. Останнє оповідання — це вже наша сучасність, — нова панщина в ярмах колгоспу. Це вже тверда мова днів, що проходять, надій, що зростають.

*

Антін Чекмановський не любить розказувати на старий лад. Тому й його повість вносить багато нового в нашу літературу. Самий задум повісті новий у нас, наскрізь оригінальний. Події з різних віків, з різних країв, з різних середовищ, насичені незвичайним багатством думок, мальовничістю картин, різноманітністю характерів і осіб, творять одну суцільну, високої мистецької вартості повість «Віки пливуть над Києвом».

Зокрема характеристичне в повісті введення надлюдських сил, єднання духа людини з таємничими силами. В житті багато таємниць. Розгадати їх, пояснити впливом надприродних сил намагається містицизм. Проте містицизм Антона Чекмановського це не безсила зрезигнованість, це не покірне схилення голови перед судьбою. Навпаки, герої цих оповідань, в єднанні й оперті об вищі сили, знаходять непереможні внутрішні спонуки до зусиль, до поривів і перемоги.

Багатомовні в повісті й символи: перла, Іван Халамідник, Личар Червоний. Перла, — її віковічність і незнищальність, — це символ, це знак живучості народу й вічної його туті до повного самоздійснення. Іван Халамідник — це образ люду, що зрозумівши своє призначення, у незломній вірності своїй землі і крові, готовий і на найбільші жертви.

Та Антін Чекмановський далеко не обмежується до містики й символіки. В його творі, сказати б, оригінальна сполука містики, символіки й живого реалізму. Голос твердої, суворой дійсності лучиться в гармонійну цілість з віруваннями, що виростили з пошани до вищих сил і з релігійної любови до рідної землі.

Всемогутнє, вічне життя каже вірити його героям і нам, що долею людини так-само як і нації, кермує захована в ній невмируща воля до буття, розвою й творчого чину.

Ярослав Заремба

Львів, 1938 р.

АНТІН ЧЕКМАНОВСЬКИЙ — це псевдонім Антона Нивинського, відомого письменника, журналіста і громадського діяча на Волині. Народився 1890 р., 3 серпня у селі Тинному, біля Рівного, на Волині. Батько урядовець за царського режиму, мати зі старого волинського священницько-дяківського роду Чекамановських. Реальну гімназію закінчив у Рівному. Не маючи змоги вчитися вище, вступив до земства, як помічник бухгалтера. Разом з деяким із тодішніх рівненчан починає нелегальну культурно-освітню роботу серед української міщансько-селянської молоді Рівного й довкілних сіл, поширюючи «з-під поли» українську книжку.

Під-час війни, в кінці 1915 року, як вояк, опиняється на фронті. Важко контужений під Мінськом, лікується у Вороніжі; пізнає Лівобережжя, а також і Московщину, переведений зі своєю частиною до Тамбова. Це міцно поглиблює його національну свідомість в дусі антиросійському. На початку революції 1917 року вертається до родинного Рівного, віддається з палом національно-революційній та господарсько-політичній діяльності. Тій праці присвячує всі найкращі роки свого життя.

Один з найактивніших організаторів національно-культурного й політичного життя Рівенщини, рівенської «Просвіти»; довголітній член управи й секретар тієї останньої. Як громадський робітник, скромний і працьовитий, далекий від роблення будьякої кар'єри на громадській ниві, проробляє довгі роки, поруч з іншими, цю «чорну», невидну роботу, яка згодом лягла в основу національно-політичного відродження Волині.

З упадком української державності та приходом польської окупаційної влади на західню Волинь, Антін Нивинський стає в ряди безкомпромісових борців проти тієї влади і з цих позицій не сходить до самого кінця польської окупації українських земель. Підпорядкувавши цілком своє особисте життя тій політичній боротьбі, живе весь час у тяжких матеріальних злиднях, мешкаючи в Рівному та Здолбунові (1920—1933 рр.). Як журналіст, працює постійно у місцевих волинських часописах: «Громада» в Луцьку, яку сам редагує (1923 р.), потім як співпрацівник «Української Громади», яку видає пок. сен. Черкавський; також у «Громадським Голосі» та гумористичному „Зизи” (Львів).

Літературну діяльність розпочинає дуже молодим, друкуючи свої перші оповідання в «Українській Трибуні» (Варшава, 1920 р.), новеля „Ті і та” та ін. В альманасі «Метуса» 1922 р. оповідання: „Соняшні сльози”, „Зейда Пук”, „Пані Ія та Кардинал”, „Рибалка Круть” та багато інших. В «Новій Україні» (Прага, 1925 р.) новеля „Легенда про безодню” та у варшавському альманахові-квартирному «Ми» (1933) оповідання „Поліщуцька мати”, — всі три гарні довгі оповідання з циклу «Поліські оповідання». У

львівському літературно-мистецькому журналі «Назустріч» (1936) — новеля „Самсон і Далія”.

З недрукованих речей Чекмановського, які пропали будь у Львові з приходом большевиків 1939 року, будь у варшавській пожежі 1944 року, були: „Збірка поліських оповідань”, з яких друковані були вицезгадані три, „Рибалки”, „Охрим Сірин”, історична повість „Полум'яний їздець” та „Здобувачі”, написані між 1933—1939 роками. Усі загинули в рукописах.

Антін Нивинський (Чекмановський) помер 3 грудня 1945 року в Скаржиську, в Польщі, під большевицькою окупацією, в самотній забутті, переживши перед тим ціле лекло варшавського повстання (1 серпня — 16 вересня 1944 року), на хворобу серця, яку завдячує важким умовам польської окупації Волині та громадській праці в цих умовах, матеріальним злидням, неоднократному пересиджуванню у в'язниці, тощо.

З усього письменницького дорібку Антона Чекмановського залишилася одинока, мабуть, повість «ВІКИ ПЛИВУТЬ НАД БІЄВОМ», видана вперше у Львові, 1938 р. (видавництво «Батьківщина»), якої єдиний примірник зберігся у д-ра Івана Дурбака, дякуючи якому, маю можливість перевидати її тепер та поручити ласкавій увазі читачів.

Галина Журба

Філадельфія 1962.

Віки пливуть над Києвом

Насувалися татари. Йшли цілими хмарами, залягаючи, як сарана, небосхил, сіючи пострах у всьому живому. Перед ними зривалися птахи в степу, бігли вовки, дики, табунами переганялися степові коні. Після них жовтіла трава, червоним плвли ріки. Все чорніші, густіші дими обволікали небосхил, темні ставали хмари коло міста. Коли татари підійшли до міста на лет стріли, то зупинилися здивовані. Подивляля красу цього міста і велич святинь його.

— Ооо!.. нема такого багатства у нас, і сонце з золотом на банях церков ніде так не виблискує як у них... Ооо! І які ж скарби там заховані?..

А в місті, що стояло на високій горі, над рікою, побачивши ворога, затрубили в труби. Щиро-золоті, го-мінкі, довгі сурми рознесли з гір вість. Тридцять сім сурм довгими, пронизливими згуками сповіщали тривожно про те страшне, що вже стоїть під мурами міста. Тридцять сім прапорів жовто-блакитних розпустилися на вітрі і залопотали, немов птахи крильми.

І місто, як розкопане муравлище, заворушилося. Різнобарвною юрбою висипався нарід на мури. Оглядав синю далечінь, що за Дніпром-Славутою роїлась наступаючим татариним. Ходили по мурах процесії, правились молебні, дим кадильний здіймався клубами і зникав угорі. І вітром доносились до міста дивні, чужинецькі співи.

А ворог поволі окружає город. Чорною, сивіючою хмарою стоять татари під містом, і лаються, і кричать, і пускають отруйні стріли. Такі стріли, що ранять і душу, і тіло, що забивають усіх — жінок, чоловіків і немовлят, та дітей — топлять у крові. Земля стогне під копитами татарських коней і хитаються будинки, дзвіниці та башти.

Скрізь нищить ворог Україну, огнем і залізом залишає свій слід. Кричать зворушливо діти, плачуть жінки:

— Помилуй, Господи! Рятуй нас, пресвята Софіє!

Де цвіли раніш квіти, там вороння чорне клеє очі людські. Де пахощі життя заливали все довкола, там дим із пожеж обволікає і душить попелом. Степовий вовк їсть християнське тіло. Золото любови, безмежні лани залиті кривлею і затоптані копитами ворожих коней. Хто змилується над нами, хто віджене від нас цю напасть? Господи, помилуй!

Але відповіді не чути. Все чорнішою й чорнішою пеленою обволікає ніч і білі мури міста й палаючі на небосхилі села. І тільки далеким, дивним згуком приносить вітер гру сопілки біля татарських табунів. Та й цей довгий, тонкий згук хутко десь губиться. Навколо в страшній тиші даличини горіли дома з людьми; вітром зносив вогонь клуні зі збіжжям, горіли як свічки церкви, дзвіниці і дзвонили на сполох дзвони, перш як розколотись у вогні. Земля українська закидана трупами, зорана мечами, споена кров'ю, стелила свої шляхи мерцями й їли з голоду матері своїх дітей, плакали старі над минулим, що пройшло та не вернеться. Губили люди надію.

І промайнув так не один день. І зійшлися на майдані всі бояри, дружинники, плугатарі, кожум'яки, ковалі, шевці, кравці, свинопаси, крамарі, прості люди і смерди. Все громадянство стало на майдані та заплакало гірко.

— Рятуй нас, пресвята Софіє! Зішли на ворога кам'яний дощ. Покажи свою силу і мудрість. Рятуй, свята Софіє!

Але надаремне кричали й плакали люди. Ніхто нівідки не йшов на підмогу. Софія мовчала. Білими стінами дивився собор у далечинь, за Дніпро, ніби не слухаючи того плачу. Великий, дивний такий, як у греків, немов не розумів тутешньої мови. Стояв мовчазний, неперушений.

А в соборі відчинені двері; холодок порожнього храму. В глибині десь блимає свічечка... Ледви, ледви світить іскрою та меркне. Біля образу Софії, що привіз його із Царгороду великий князь Ярослав, тінь якась. Хтось б'є поклони, розмовляє. — Ох, свята Софіє! Кінець приходить. Гине наша Батьківщина. Коли-б ти почула, коли-б ти побачила! Татари вже під самісенькими мурами, а вони всі, ті багатії, бояри, торгуються. Воювати?.. Озброїтися?.. Вдарити на ворога?.. Нема коли, нема кому. Так ніби все життя йде повз них і їх не зачіпає. Самі не хочуть боронити і другим не дають. Гине все, пропадає. Навколо міста жовтіє степ. Погибає нарід. Вигибає без рятунку. А ті, що мусять першими йти на ворога, — не йдуть. Раду радять, торгуються, сваряться. Кожен вождем хоче бути, а битись нікому. І тебе нікому захищати, свята Софіє! Пішов би я, Іван Халамидник, голота з голих, боронити тебе, свята Софіє, та бідну Батьківщину нашу... Чим битиму ворога? Ні меча, ні лука. Я ж Іван Халамидник... Нічого я не прошу. Ні багатства, ні жінки, ні діток. Не хочу я шат пишних, багатих, ні соболів, ні горностаїв, ні золота. А хочу лиш такої слави, щоб життя за Батьківщину покласти і, щоб усі знали, що то зробив Іван Халамидник, чого усі ті бояри, дружинники не хотіли зробити. Бо що-ж більше можу віддати Батьківщині, як не життя? Що маю, те й дам. Поможи мені, свята Софіє!

Тиша. Чути як горить свічка. Голос знову починає гомоніти. — Та де-там. Вона не чує. Святі не прості люди. З якимсь Халамидником не вдаються в розмову. Тому, що я бідний. Коли-б я був тивуном... Тисячником... А з Іваном Халамидником і святі не хочуть говорити...

З горішніх сутінків дивиться спокійне обличчя Софії. Постає під стіною ворушиться. — Авже-ж, не хочеш обізватися навіть...

І раптом спокійне, трохи суворе обличчя на образі, мов скривилось від болю. Біля уст у кутках лягли лінії, як у людей тих, що збираються плакати.

— Що-ж це?

Зовсім виразно побачив, що з правого ока на образі скотилася поволі прозора, мінлива сльоза. Чув, як упала на кам'яну підлогу й брязнула намистиною і покотилася до його ніг. Протер очі. З образу дивилось те саме непорушне обличчя. Змучене і зовсім дитяче. Німі уста трохи, ніби, затиснулись міцніше. Диво якесь...

Узяв свічку зі свічника, що стояла перед образом, нахилився додолу. Майже біля самих його ніг на камінній підлозі лежала намистина. Кругла, важка, з рожевим відтінком, немов мінилася.

— Намисто — не намисто. Перла?..

Накрив її рукою, стиснув у жмені. Підвівся, оглядаючись довкола. Тихо. Чорніючими обрисами, що ховалися в глибині собору, зникали десь притвор і вівтарне підвищення.

— Ах, прости мені, свята Софіє!

Дмухнув на свічку, стало темно. Мов кицька, зник серед кольон у порталі собору.

.....

І ото почало розвиднятися.

Тридцять сім золотих сурм заграли, тридцять сім білих лебедів знялися вгору і відлетіли, тридцять сім прапорів жовто-блакитних розгорнулося на вітрі й залопотіло, як птиці крильми.

Сходились люди на майдан. Сумні, заплакані. Ходили цесіями попід мурами міста, співали, молилися, какали фіміямом і ладаном, хоругвами й блеском риз та штів від ворога ніби відгороджувались. І коли обійшли всі мурини та вийшли знову на майдан, з'явився перед ними великий і дивний, невиданий досі, лицар.

На білому коні сидючи, був увесь у сріблі, що по його шолому немов осліпило всіх. Панцер, забороло, шолом і шпора вдаряють в очі. Стремена золоті, сагайдак усипаний самоцвітами, висить біля сідла, а при боці важкий меч.

На поясі у нього три труби: одна золота, друга мідна, третя яворова. Як затрубить він у мідну трубу, —

йде голос по долинах, лісах та полях. Як затрубить у золоту, — йде голос по під небеса. Як затрубить в явору, — йде голос по всьому світу.

Під ним кінь незвичайний: у коня золота грива, що вкриває його всього, срібні копита, шовковий хвіст. Він вухами слухи слухає, очима зорі лічить, срібними копитами лупає гору.

— Хто він? Звідки він? — загомоніли всі.

Але інші з натовпу відповіли: — нащо нам знати, хто він і звідки він. Досить того, що хоче він з ворогом битися... Дай Боже йому здоров'я і довгий вік. Нехай б'ється. Чи то нам, посполитому людові, турбуватися, хто він, та що він, той лицар великий?

А потім заgrimіли всі разом:

— Слава Невідомому Лицареві! Слава!..

А він, одягаючи на голову крицеву шапку, обиту золотом, попробував чи добре виходить меч із піхви, рушив коня вперед. І так їхав крізь місто. Дзвонили дзвони у всіх церквах, виходили йому на зустріч люди з домів, перед ноги його коня стелили шати, килими, квіти.

— Слава Невідомому Лицареві! Слава!..

Виїхав він кроком поволі за міську браму. На мурах повно народу. Мають килими гаптовані золотом, парча звисає тяжкими хвилями. Вслід йому сипляться квіти. І ворог насторожився.

В долині, де, як черва, татарва кишить, півколом ворожі полки виструнилися лавами. Ждуть бою, готують зброю: ножі, луки, списи, а інші довбешки, мечі. Підводять коней, сідлають їх і стрімголов женуться, погрози й прокльони до міських стін посилають. А там, від воріт Невідомий Лицар їде поволі на білім коні.

І перший раз ударили татарські вожді в бубни. У відповідь їм заграли сопілки, засурмили сурми. Погналися чорні, низькорослі татари по жовтому степу, лавами: одна, друга, третя. І витяг Невідомий Лицар стрілу з сагайдака, вложив до лука і випустив її. Впала стріла на татарів, вбиваючи їх та раничи.

І другий раз ударили бубни, заграли сопілик, засурмили сурми. І випустив Невідомий Лицар другу стрілу. І проорала вона довгу й глибоку борозну в татарських рядах. А орда все ближче й ближче насувається і готова вже на Невідомого Лицаря накинутись. Та глянув гнівно Невідомий Лицар і випустив третю стрілу. Не встигли бубни забубнити, сопілки й сурми мовчали. Тільки орди татарські голосним криком зойкнули і застогнала тятива і лук зломився пополювині. А стріла летить. Де не пролетить вона, там вулиця з трупів, кого не зачепить, той мертвим. Тоді повернули вороги поспішно коней і погнали по степу, тікаючи. А за ними Невідомий Лицар, мов лебедь білий.

І зраділи ті, що були на міських мурах. — Га, га, га! То відчиняються небеса і там... Хтось великий, подібний до вогненної хмари... Очі Його як сардоніки, міць рук Його невимовна. Вогняні колеса крутяться біля Нього, навколо Його престолу, що стоїть заввижки в столітків. Многокрилі янголи, херувими славословлять Його на вогненних цимбалах. О! Великий і Міцний Всевишній! Ти той нагострений меч, що поразкає і нищить ворогів наших. Де легіони Едома, хмари кінноти Амона? Вони втікають і зникають, як солома на вогні... Слава і міць панує над містом св. Софії... Радість возсія в Андрія...

Ніби говорили й співали якісь надлюдські голоси. З'являлися колеса із сапфіра, гриви чорних і червоних коней, що неслися і гнали ворога все далі й далі від міста, лякаючи всіх своїм обличчям людини, орлиними крилами і тілом бика. Так сходив сюди незреченно на допомогу місту Той, чие ім'я не можна вимовити.

А потім, ніби в екстазі, плювали наздогін ворогові, вигрожували п'ястуками, співали сороміцьких пісень, реготалися з ворогів, танцювали на мурах міста. А орди, втікаючи натовпами, серед шатер ховаючись; відходять далі й далі. А він, той гордий, гарний і сміливий усе вперед і вперед. Його руки в залізі, грім і блискавиці

сипляться з них і розкидають, як порох, татарські орди.

А тимчасом у синіючих далях, десь за татарськими шатрами, серед утікачів, з'явився кінь чорний, а на ньому їздець червоний. Мав він очі чорні, як ніч, стан тонкий дівочий і таїв таємничу усмішку на устах. Повернув він коня на Невідомого Лицаря і помчав до нього. Красний і дивний у червоному турбані, що ясною плямою відбивався на тлі далечин, поблискував очима на спаленому обличчі і гнав білому коневі назустріч. А коли з'їхалися, то зударились кіньми і пішли коні один біля одного — білий Невідомого Лицаря і вороний їздця Червоного. І чобіт Невідомого Лицаря обтерся об чобіт їздця Червоного. І глянув один одному в очі. І наблизились обличчями до себе. Прихиливши голову тоді, мов зачарований, Лицар Невідомий до їздця Червоного, а той обняв її, пригорнув до себе. Немов райські хори запрали й заспівали разом, голос їздця Червоного заповонив усю істоту Лицаря Невідомого. І так їхали обидва.

А потім витягнув їздець Червоний гострий кинджал із піхви і голову Невідомому Лицареві відрубав одним махом. Зняв із шиї забитого щось таємниче, а що, — то ніхто не бачив, і посміхаючись, почав віддалятися.

Тоді завили орди татарські радісними голосами, почали бити в бубни, вигравати на дудках. Ті-ж, що на мурах міста стояли, і немов зомліли, дивилися на все, що коїлося, впали на коліна. Жах охопив їх. Припадали до землі, і стогнали, і плакали.

А там у долині підняв Невідомий Лицар із землі відсічену голову свою. Підняв її високо над тулубом та їдучи на коні, тримав її так, щоб кожен у народі міг це бачити. І так їхав безголовий до міста, тримаючи другою рукою повіддя.

Тридцять сім труб щиро-золотих затрубіли. Білі стіни почорніли і зелена трава, що навколо стін розкинулася, пожовкла. Всі бачили, що тридцять сім лебедів білокрилих злетіло над степом і тридцять сім пра-

порів жовто-блакитних, що, як птиці крилами лопотіли, похилилися раптом долі і впали, а кольори їх лянати почали.

І в'їхав Невідомий Лицар у міську браму. Коли кінь переступив поріг тої брами, то випустив Лицар повіддя з руки своєї, а одночасно й голова відрубана з другої руки випала. І заплакало над містом небо.

І побачили раптом усі, що кинулися до брами, їздцеві назустріч, що трапилося щось дивне. І перші закричали ковалі, що відчиняли перед ним браму. — Га, ... та це-ж ніякий лицар... То Іван Халамидник, злодій, конокрад, волоцюга.

А другі руками розводили з дива. — Та де-ж поділися його срібні шати, у яких він виїздив нині з тієї брами? Щиро-срібні шати?.. Він у лахмітті. Дивіться... Ось просвічує його грішне тіло.

А треті, беручи коня за повіддя: — Та й кінь його — не кінь, а шкапа. Ледви рухається. Диво. Який-же то лицар?!

Навколо степом кінь вороний кружляє. На ньому їздець Червоний чаїть чародійний усміх на устах. Під'їхав до міста і опалив їх жагою своїх очей. Махнув рукою і в руці побачили з мурів щось райдужно біле.

І зареготався їздець Червоний жорстоким реготом тріумфу, завернув конем і у степ помчав, а за ним поволі посунули й орди татарські.

Тоді ті, що на мурах стояли, впали навколішки, одноголосо заспівали:

— Свята Софіє! Моли Бога про нас...

І загули дзвони у святій Софії, а гомін їх линув далекими степами. І синіла темним жахом далечинь сходу, куди від'їхав їздець Червоний, тримаючи у жмені щось райдужно-біле, вкрадене з шиї Лицаря Невідомого. А за ним почвалали ненаситні орди.

... ..

Над Києвом попливли віки.

Пригода Марка Поля

В дорозі з Азії через Трапезунд до своєї улюбленої Венеції, трапилася знаменитому подорожникові, Маркові Польові, неприємна пригода. Десь приблизно у двох днях плавби від Царгороду, фелуку Марка Поля зустріло декілька великих човнів із корсарами (морські розбійники), як їх називали трапезундці. Корсарі зупинили фелуку, відібрали від подорожніх цінніші речі, і всіх, хто не міг виказатися хрестиком на шиї, повкидали в море.

Старий батько Марка, Нікольо і дядько Матео спочатку шарпалися з напасниками. Одягнені у турецькі одяги, в чалмах, ледви що не опинилися також у морі. Але хрестики й образи св. Марка врятували їх. Ватажок корсарів, побачивши ті християнські ознаки, вирік якоюсь незрозумілою мовою. Великою чорною рукою здер із шиї хрестики, залишаючи образи, а далі безцеремонно стягнув з голови Марка турбан.

Марко здоровий, кремезний чолов'яга років 35, ухопив ватажка за руку.

— Це не віддам...

Але ватажок недбало й байдуже, мов не помічаючи спротиву, витягнув з широкого турецького пояса, що оперізував його, гострий, тонкий ніж та штурхнув ним Марка.

Старий Нікольо в розпачі кричав: — Христ, христ!.. — що мало означати: християнин. Ватажок поглянув на всіх трьох, на багате турецьке вбрання Марка, плюнув з пересердя й відійшов. Наздогін йому Марко, хоч і поранений, кричав: — Візьми всі мої цінності... Візьми цей венецький одяг... У ньому все моє добро... Віддай лиш мій турбан.

І кидав йому навздогін старе венецьке убрання, з

якому зашите було все їхнє добро... Від'їзджаючи з країни таємничого Китаю, везли венеційці з собою великі скарби. І всі ті скарби передбачливо заховали саме у старе, подерте венецьке одіння.

Ватажок не звернув навіть уваги на це убрання. Пізніше, коли сідав у човен, то турбан надягнув собі на голову. Так і відплив.

Коли Нікольо і Матео затамували Маркові крав і переконалися, що рана неглибока, то сіли біля Марка. Фелука поволі пливла далі вздовж азійського берега. Відітхнувши спокійно, батько почав: — Хо,хо,хо! Старий купець, Нікольо Польо, не такий дурний, як його син, Марко. І хоч той Марко був намісником великого Кублаї-хана, хоч мав під своєю рукою 160 міст і містечок та мільйони населення, але... він не вміє ховати скарбів... Він іще хлопець у купецькому ділі... Гов! Як ти хочеш щось сховати таке, над утратою чого міцно потім розпачатимеш, то мусиш слухати старших. Ну, хто тобі казав зашивати цю свою чудову перлу в цей препишний турбан?.. Га?! Всі ті рубіни, туркуси, ізмарагди ми зашили в старе убрання. Ха, ха, ха!.. А ті варвари навіть не глянули на нього. Кому воно потрібне? А на той твій турбан, обшитий золотом, вже тутешні греки поглядали заздренно. Як хочеш жити і щось мати, то мусиш бути такий, як старий венеційський купець, Нікольо Польо. Передбачливий та мудрий. Бо не штука управляти китайськими та монгольськими царствами, а торгуй-но ти з генуенцями... От. Подужайся ти з ними... Я на торгівлі з генуенцями багато дечого навчився... Таких мотивів, як генуенці світ іще не бачив. .

Багато років пізніше Марко Польо, згадуючи той випадок свій з турбаном та корсарами, важко зідхнув. Немов якийсь смуток заволікав його обличчя, коли оповідаючи свої пригоди, зупинився на тій історії. На це мимоволі звертали увагу його слухачі.

Майже щотижня збиралися всі поважні купці та мореплавці Венеції в домі Польо на площі св. Марка.

Месір Марко Мільйоне, як його всі тоді звали, частував кожного гостя гарячим вином, якогось особливого смаку, що подавалось у високих мідяних кувалдах. Вино це навчився Марко варити ще в Монголії. Сам його заправляв якимсь порошком із шкіряної торбинки, що носив на шиї, сам пильнував його при варенні, сам подавав кувалду. Коли гості, попробувавши цього питва, розсідалися на вигідних стільцях, хтось випадково хвалив: — О, чудове вино! Наш Месір Марко перехопив якусь таємницю у поганих монголів...

На це Марко відповідав: — Вірте мені, чи не вірте, а за цих 24 роки, що я перебув поза Батьківщиною, пережив я стільки, що коли-б усе оповісти, то в Біблію не вмістилося-б... От, ви всі називаєте мене Месір Мільйоне, бо, нібито все, що я оповідаю, виставляю в дуже великих, побільшених розмірах... у мільйонах... І люди скрізь мільйонами, і багатства мільйонами, і простори незбагнуті, нескінчені. Ов! Це вас дивує, як усякого, хто не бачив нашої чарівної Венеції, дивується при оповіданні про її дива. А приїхав, подивився на ті чудеса, на ті 300 мостів, на 180 каналів, побачив св. Марка та й їхати з Венеції не хоче. От, побачить, то й язик прикусить. Так і з моїми пригодами. Тільки, жаль, годі їх перевірити, бо далекі ті краї і великі чудеса. То країна невидана. Життя там міряється молитвою до невідомого Натігаї, чи то назвемо його Сак'я Муні, чи Кунфу-тзи. Шляхи, — то дні і ночі, які треба витратити, щоб їх перейти, чи переїхати. Багатства незмірені, нечислені. Людей — як маку. Ах! Чи ви знаєте, що то Схід? Що то Азія? То нерозгадані таємниці, де кожний день несе з собою щось непередбачене. Де у кожного мешканця із скісних очей виглядає дитяча покоря поруч з такою звірячою жагою, що страшно стає за себе самого, за своє життя, за майбутнє. О, то великий, безмежний Китай!.. Культура, свідомість цивілізаційних завдань людини у них такі, що нам, ледви чи дорости до них. Мешканці тих країв звикли, щонайменше

тричі на тиждень, а взимі щодня, брати гарячу купіль. Що? Не вірите? А нащо я маю вам брехати?

Месір Гвідо Кавальканді, — купець і мореплавець, заперечливо махнув рукою. — Ні, ми віримо тобі, месір Марку, але нам здається, що побачивши ті чуда, ти мимоволі легковажиш нас... Ну, як-же-ж? Коли наш великий Дож, або радник із ради Сорока, не може собі дозволити аж тричі на тиждень митися в гарячій воді, то якже-ж із тими монголами?.. Ти легковажиш слухачів, оповідаючи таке...

— Я сам тричі на тиждень брав купіль, — перебив його Марко.

— Вільно тобі про себе казати все, що тобі подобається, а ми...

— А те, що там вживають чорного каменю до палива, теж неправда?!

— Ніхто цього не каже.

— Що?.. Камінь цей видобувається в горах із землі і запалений горить, як дрова і тепло тримає значно довше, аніж дерево...

— Ооо!.. Як пресвята Богородиця і святий Марко захочуть, то зовсім у зимі не потрібно буде топити, але я, купець Кавалькаді, такого каменя, що заступив би дрова, ще не бачив.

І месір Гвіно Кавальканді побожно перехрестився.

Марко схвильований схопився з крісла. — То ти не віриш моїм словам?.. А чи ти знаєш, що в місті Камбалю живе п'ять тисяч астрольогів?! Кожен із них має спеціальний прилад для мірювання розкладу зір на небі, переходу планет через південники і записують усі важні дні й години на цілий рік. Докази?.. У мене в мому щоденнику все записано. Колись прочитаєте, але багато такого, що оповім — я не запишу... Не маю змоги. То й забувається згодом. Ті астрольоги, різні шамани, ченці тих монастирів, яких там нараховують тисячами, вміють витворяти такі чуда, що й оповідати страшно. Заздалегідь передбачають, яка буде погода якого дня,

що скоїться впродовж місяця, всі землетруси, пожежі, живлові нещастя. Ченці й маги мають таку силу, якої ніхто і ніде в Європі не має.

У них, як що небо трохи захмариться і передбачається дощ, виходять маги на дах царської палати і починають заклинати. І що-ж ви думаєте?.. Своїми заклинами стримують дощ та прикорочують негоду. І хоч навколо царської палати падає дощ, гримить та блискає, а палата незачеплена бурєю.

Месір Кавальканді перебив його. — Ну, це вже чорна магія. Рада Сорока за такі речі може посадити в льохи палити Дожів...

Але Марко далі вів своє оповідання. — Буває так, що коли Великий Хан сідає до обіду, чи вечері, хочуть вони показати свої чуда і святість. І роблять так, що хан сідає на піднесенні при своїм столі, а їжа його десь віддалік. То-ж своєю надлюдською силою роблять вони так, що пляшки з вином, чи з кобилячим молоком, якого вони багато вживають, — раптом самі, розумієте, самі пляшки наповняють келихи. Навіть без наближення слуг. А потім чарка підскакує до рук Великого Хана, ну?.. Коли він вип'є, то начиння само, таким самим робом вертається на своє попереднє місце... Нехай на мене св. Марко нашле чуму, коли я брешу. І діється це в приявності запрошених гостей. Шаман Сенсін, який сам походив із тунгузів, але своєю святістю вибився на зберегача скарбів Великого Хана, оповідав мені різні історії, що видаються казкою. Але я вірю, що вони правдиві, бо бачив я багато такого, що впевняє мене в святості цього шамана. Що, ви смієтесь?! Якби ви бачили, як його слухають усякі гади, вужі, що допомагають йому охороняти ханські скарби, то ви-б не сміялись.

Скарби, які він охороняє, знаходяться у великій палаті. Палата відгороджена від міста муром довжиною вісімнадцять миль. Скільки в цій палаті кімнат, не відомо, але Сенсін має мапу тієї палати і завжди ходить з нею. Навколо палати, що стіни її підтримують

мальовані й золочені стовпи, чатують дракони, зроблені з дерева, чи заліза, та відповідно помальовані. Вони, розкривши свої крила, мов бережуть стін палати. Дах тої палати, зроблений із золоченого бамбусового очерету, притримують з кожного боку тисяча шовкових грубих лив, щоб вітер не зірвав його...

Я таки дечого навчився від цього шамана. Він багато мені показував, а ще більше оповідав. Він водив мене по кімнатах тієї скарбниці. О, що я там бачив!.. Там скарби всього світу. Є там кімнати повні золотого й срібного начиння, різні речі різних народів. Інші знов кімнати обвішані всякою зброєю, почавши від палюги первісних людей, аж до зброї наших днів. В інших кімнатах дзвони, бутлі золоті та срібні, повні дрібних золотих монет. І серед цих монет, знаходяться монети Траяна, і вавилонські нумізмати і єгипетські. У срібних скринях, різних розмірів, повно різних грошей різних народів. Є рубані мечем шматки золота, що колись вживалися, як гроші. В кімнаті рубінів, — скрині з рубінами; ізмагарди мають своїх декілька кімнат, де у срібних скринях повно зеленого градовиння. Є кімнати повні шафірів, де вони лежать купами. Є кімнати туркусів, що навалені попід стінами, як вимолочене збіжжя. З усього світу є там скарби, але самоцвітів найбільше.

І ото в розмові з цим Сенсіном, зрозумів я, що й ті камені-мінерали також живуть. Є навіть ціла наука про надприродні сили, заховані в деяких дорогоцінних самоцвітах.

Сенсін оповідав мені й показував, як деякі самоцвіти підчас повного місяця плачуть сльозами найчистішої води. Сльози та й годі. Ви все не вірите. Чому то так? — питаєте. Звідки-ж я знаю?..

Хтось із молодших венеціанців усміхнувся недовіркою. — А чому-ж ви, месіє Марко, не привезли нам хоч-би один такий плакучий самоцвіт? Коли-б побачили, то повірили-б може.

В тім-то й річ, що віз я такий плакучий камінь.

Власне не камінь, а перлу. О, то була незвичайна перла!.. І досі, як згадаю її, сам мало не плачу. Багато дечого втратив я у зв'язку з тією перлою. Головне, — не довелося мені побувати у тій країні, з якої походить ця перла. В країні, про яку я змолоду мріяв. Ви-ж знаєте моє розмилювання в мандрівках. Тепер я вже старий і ледви чи ще коли виберусь до тої країни. Та й притоки до цього нема вже, — тієї перли. Але Господь з нею. Ще розповім вам про різні самоцвіти. Є такі рубіни, що одним тільки доторком рятують людей від укушення щонайстрашнішої гадюки. Є перли здатні спроваджувати дощ. Якось прислав до ханської скарбниці один із царів, підлеглих великому Кублаї, нашійник із самоцвітів. Сенсін, що є незгірший ювелір, оглянувши нашійник, знайшов серед самоцвітів такий, що в деякі дні міняв своє забарвлення. Коли-ж заховали його від впливів соняшного світла, отримав він свій первісний колір. Коли нашійник замкнули у скриню, де не доходить світло, самоцвіт набрав місячного блиску. Після довгих спостережень ми вияснили, що той камінь у першій квадранті місяця тратить свій блиск, а потім матовіє.

Іще в одній скрині показував мені Сенсін перлу «слоня». Важить вона 12 каратів і вік її обчислюють на 200 літ. Але надзвичайне те, що мені довелося побачити й почути про другу перлу, яку Сенсін називав перлою «Слави». Це-ж і є ця перла, що вкрали у мене оті розбишаки там, біля Трапезунду. Перла, що плакала сльозами.

Хтось перебив. — Вам іще мало? Ви-ж, месір Мільйоне, привезли з собою декілька тих капшуків із самоцвітами. Вистане вам та вашим нащадкам. — Марко ніби не чув.

— Багато невиясненого і темного залишилось мені від тих оповідань Сенсіна. Поперше, назва того міста, до якого татари підходили і звідки ця перла походить. Те місто десь над Бористеном. Відомо тільки, що місто християнське, бо над містом панує, як казав Сенсін, хри-

стіянська церква св. Софії. Місто це — столиця великої й багатой країни, що тече медом і молоком і до якої грецькі купці давно вже протоптали доріжку.

Коли в середині минулого століття, десь біля 1240 року, йшли татари на Захід, зупинилися вони під цим містом. На темних, зголоднілих кочовиків, що на просторах від Бористену до великого Арійського шляху, крім степів нічого не бачили, місто це зробило велике враження. І татарів налякала краса його церков та велич самого вигляду того міста, що розкинулося на горах. Мені так оповідав Сенсін.

— Велика сила Натігаї, власника душ наших, але той страх, що опанував нас, коли ми побачили те місто над великою рікою, був іще більший, ніж сила бога Натігаї. Це золоте місто з молитов великому Натігаї, місто про яке знають лише шамани. Розкинуте на горах стрімких і високих, обведене білими мурами, із золотими банями церков над ними, видалось воно якоюсь манюю, що вабить і лякає бідних татарів. Майже тиждень стояли татари під містом, не знаючи, що діяти. Але, коли шамани склали великому Натігаї жертву з кобилячого молока, що називається в них «кумис», обкадили пахучим зіллям статую його, намастили уста статуї кінським салом, то довідалися багато цікавого, що їм пригодилося напотім.

Я записав собі це оповідання Сенсіна, того Сенсіна, який охороняючи скарбницю великого Кублаї-Хана, одночасно є й головним шаманом та захоче всі таємниці їхньої віри.

То-ж вийшло так, що нема татарам страху перед цим містом, бо люди цього міста не тямлять величі слова «Батьківщина». Золото, спокій свій та вигоду особисту ставлять понад усе. Їх можна взяти голими руками. Місто врятується тільки тоді, коли знайдеться в ньому хоч один, що життя своє схоче за Батьківщину віддати. Тоді стін міста ніяка сила не доторкнеться.

Коли вірити цьому, то не було чого тому Натігаї

мастити кінським салом уста та поїти кумисом. Річ ясна, що шамани підмітили страх татарів під містом. А до того ще простояли тиждень під мурами і бачили тільки мури, а ворога ні, то свідчило, що й оті в місті теж бояться. Кого? Татарів. Отже видумали казку про того єдиного, що життя за Батьківщину хоче віддати. Що-ж?..

Марко Польо, як добрий оповідач, зупинився, обвів очима своїх слухачів. Брати Кавалькаді Франческо, і Джьовані і той, що недавно вернувся з турецького полону, не зраджували охоти перебивати оповідання Марка. Господар підлив до їх кухлів вина. Ковтнув трохи сам і говорив далі.

— Що-ж ви думаєте? Свята Софія, — опікунка того міста, не далася татарам. Як тільки татари, підбадьорені своїми шаманами, рушили на місто, брама міста відчинилася і звідтам виїхав блискучий лицар на білому коні. Летить від нього одна стріла, друга, третя. А далі сам він вступає у бій. Сам їде проти всіх орд. Ну.. і татари не витримали. Почали втікати. Стримати — нема сили. Ні мечі, ні крики вождів, ні заклинання шаманів, ні погрози — не годні їх стримати.

— То Невідомий Бог, — кричать татари. Тоді шамани з допомогою духів та ріжними чарами кинулися рятувати становище. І врятували.

Зустріли вони чарами того лицаря вже біля божниці свого бога, Натігаї. Чародійну і тиху музику впустили вони у вуха лицареві й зачарували його так, що найстарший шаман у постаті Червоного воїна відрубав йому голову. І тоді-ж зняв талісман з його шиї, що давав йому силу. Дивну перлу в мішечку.

Це перла, що в своєму молочному тумані, ховала образ опікуна того міста, святої Софії, або іншої святої, опинилася у скарбниці великого хана, а татари відійшли, як передбачав бог Натігаї, не доторкнувшись навіть мурів цього міста.

І от, як це дивно. Мені, венеціянинові, десь у дале-

кому Китаї, в Пекіні, довелося довідатися про ту легенду, що зв'язана з будучиною народу, десь там, над якимсь Бористеном. Країна, що в історії людства, як ця птаха, що впала на дорозі під колесницю богині Шіви. Вона гине під колесами тої колесниці, і де та сила, що її врятує?..

Діти її не вміють нападати на других, і навіть на цих, що нападають на їх Батьківщину. Вони люблять мир та спокій та все чекають, що їх захистить небесна сила та справедливість вселюдська. Ха, ха, ха! А над ними тим-часом панує, хто хоче, і як хоче гнобить їх, грабить добро їхнє. У нетрах плодючої їх землі — скарби незміренні, у ріках риби, на степах багатства, в лісах звірини незчислимо. І каже мені Сенсін:

— Вір мені, чужинче, що прийде час, коли перла ця вернеться до свого храму. В книгах бога Натігаї записана ця таємниця Майбутнього. А буде це тоді, коли їздець Червоний, що чарами своїми опанує ще інші краї та народи, — втратить свої чари. Він промчить конем по ріжних землях, як і по тій багатій країні, та зруйнує все. Промчить і зникне. Тоді на широких просторах тієї країни, залитих вогнем і кров'ю, встане Невідомий Велетень-Лицар, що закрие собою пів світа...

І, признаюся, я скромний венеційський купець і мореплавець, захотів прискорити ті кроки історії, перетворити легенду в дійсність: віддати перлу тій країні негайно. Признаюся, — я вкрав тую перлу. Я хотів відвезти її до того міста, звідки вона прийшла, а зараз оглянути й цю дивну країну. Бо коли-б ви бачили, оглядали цю перлу, так як я оглядав її, то ви зрозуміли-б, що там є таке щось, що годі його пояснити. Якесь почуття великого смутку насувається на того, хто вдивляється у молочний туман, що обволікає середину перлини... Я мусів її вкрасти. Нагода хутко трапилася. Князь монгольський, що панував тоді і над Персією, захотів мати за жінку князівну з племені Багіот. А тому, що я з часів своєї подорожі до Індій виказався

у монголів, як мореплавець, вирядили вони мене з тією делегацією та великими скарбами-віном за князівну. Обдаровані великим ханом виїхали ми з південного китайського порту Зайтон на п'ятнадцятьох великих джонках, з котрих кожна обслуговувало майже 200 людей. Хутко допливли ми до берегів індійського Малабару. Звідти відвезли князівну до Персії, а тому, що той князь тим-часом помер, вийшла вона заміж за його братанича. По дорозі, вертаючись, довідалися ми, що в такій великій державі після смерти володаря настає велике замішання. Вирішили вертатись додому. Все те, чого ми добилися у хана, працюючи йому вірно й сумлінно, знаходилося у нас в самоцвітах. Це все ми позашивали у старе венеційське вбрання, що залишилося нам ще із давніх часів.

А перла?.. Нехай мені Бог Всемогутній простить цю мою крадіжку. Я чесний мореплавець. Ніколи нічого не крав; шаную людей та їх власність. Може мій покійний тато і дядько Матео трохи й помилялися, щодо розуміння чужої та своєї власності... Нехай їм Господь простить на тому світі, а святий Марко, опікун і добродій Венеції, вимолить їм милість Божу. Але я ні... Я чесний мореплавець. За своє життя вкрав лиш одну цю перлу. Ах!.. Чому я не зашив її в той старий каптан венеційський? Чому я призначив на її схованок пишній, золототканий індійський турбан? От так. Найде хмара на свідомість людську, заморочить і зробить людина дурницю, якої жалує потім ціле життя.

— Ну, добре, — перебив хтось жалі Марка, — де-ж тепер ця перла?

— Тепер?!... У цих розбійників, русів, які забрали її в мене, коли я вертався додому. Напали, поранили мене, забрали турбан і... Хвалити Бога, що не втопили. Високі, міцні, як кентаври, з довгими вусами та чубами, які звисають їм з чола і які вони закручують собі за вуха. Скільки їздив, скільки бачив світу, але таких корсарів не бачив...

— Значить, пропала вона?

— Пропала! — розвів руками Марко.

По якомусь часі розходились. Уже в човні, відпи-
хаючи веслом гондолю від кам'яних східців, що вели
до дверей палати Марка, один із молодих його гос-
тей запитав другого: — Той старий Марко здорово
бреше, і не загикнеться. Як ти гадаєш, — багато правди
в його оповіданні?

— Нуу, — протягнув другий, — де тепер шукати
правди?.. Як що він бреше хоч трохи подібно до прав-
ди, то й то добре.

Обидва зареготали.

Прохолода теплої, літньої ночі огорнула їх. Ледви-
ледви плескали весла. В блиску води лягун відбивалися
тисячами снів вогні чарівної Венеції. Ховаючись між
кам'яницями, пливли човни, гондолі. Лунала пісня, що
втискалася з човнами разом у тісні вулички-лягуни та
зникала десь у темряві кам'яних будівель.

У Бенвенута Челліні

Великий золотар і різьбар, Бенвенуто Челліні, в році 1565 працював при дворі фльорентійського герцога Кузьми Медічі. Тоді-ж на його замовлення виконував Бенвенуто статую Персея, яку мали поставити у Фльоренції перед палатою Медічіх. Мав він також цілу низку дрібніших ювілірських замовлень, чи то для герцога, чи для його дружини. Але більшу частину своєї праці віддавав Бенвенуто статуї Персея, працюючи над нею і вдень і вночі. У своїх споминах він пише:

— Герцогиня нераз просила мене зробити для неї ювелірські роботи, на що я їй відповідав: в Італії добре відомо, що я добрий ювелір, але моїх різьбарських творів досі не бачили ще. Дехто з різьбарів, що здавен віддаються своєму мистецтву, — сміються з мене й називають мене «новим різьбарем». Але я їм покажу, що я різьбар не гірший старовинних мистців долота. Нехай тільки Господь дозволить мені закінчити мого Персея й поставити його на міській площі.

Я замкнувся у себе вдома, працював день і ніч, ніде не показувався. Але, щоб зберегти ласку герцогині, я зробив для неї декілька срібних ваз, прикрашених маленькими образками в старовинному стилі. Коли я приніс їй ці вази, герцогиня прийняла мене дуже ласкаво й звернула мені золото і срібло, що пішли на ці вази.

Бенвенуто Челліні був теж великий знавець самоцвітів, які він з великим мистецтвом оправляв у золото і срібло. Слава його, як знавця самоцвітів і золотаря, розходилася далеко поза мури Фльоренції. Із його праць, виконаних для короля Франціска I та для дружини герцога Медічі, відомі перстені. Один із них, над котрим Бенвенуто працював чотири дні, зображав че-

тверо дітей, які ручками підтримують великий брильянт, шліфований стіжком, та чотири інші дрібніші фігурки, перемішані з овочами й іншими прикрасами. Поза цими золотарськими працями Бенвенуто не цікавився ювелірством. Іноді, навіть, був незадоволений, якщо приходили до нього з різними ювелірськими замовленнями. Тому, коли ранком, одного із днів вересня 1565 року зайшли до нього в хату, при вулиці де ля Перголя, два якісь пани, він привітно спитав їх:

— Чим можу служити панам? Я приватних ювелірських замовлень не приймаю...

Обидва прибулі, високі, ставні пани, почали його вітати, як великого маестра. Це трохи Бенвенута загрило. Як усі різьбарі, малярі й золотарі того часу, Бенвенуто любив таку шанобливість; йому були доводили всі, навіть прикрашені, похвали та лестощі.

Незнайомці представилися якимись східними привищами; старший немов Чапля-Чаплич, молодший — Бокій. Їх суворі, міцні постаті, в дорожніх, широких плащах, щось нагадували Бенвенутові. Але не міг собі пригадати що. Коли один із чужинців висловив у розмові бажання мати рисунок для намиста, Бенвенуто неохоче відповів: — Шановні чужинці знають, що я приватних замовлень не приймаю. Я нині працюю лишень над Персеєм. І тільки для герцога.

— Але, дорогий маестро... Може нам, може чужинцям, ви захочете віддати дрібку свого божеського уміння? — мовив один із прибулих, Чаплич. А далі: — У далекій Козакії ще так мало чули про Бенвенута Челліні і так мало знають про його архитвори, що... Не відмовте нам, ласкавий маестро...

Бенвенуто мовчав. Дивився з цікавістю на гостей. Старший, той, що згадав Козакію, — високий, міцної будови, з ледви сивіючим чубом і довгими вусами, звернув на себе особилву увагу фльорентійця. Великі чорні очі, сухий, вірлиний ніс когось нагадували Бенвенутові.

— Ааа!.. То ті венеційські кондотьєри... Таких знайдеш і в галерії дожив і серед ради сорока...

Тим-часом молодший, стрункий, середніх літ, зі шрамом на обличчі, додав:

— Ми знаємо вартість праці такого мистця, як Бенвенуто Челліні...

— А що-ж панам зробити?

Тоді старший, ніби нахиляючись до різьбаря, мов кланяючись, сказав:

— Дорогий маєстро, слава, про котрого йде далі, ніж знаємо, може він сам погодився-б створити нам оправу до намиста. Властиво, треба оцю перлину вставити у відповідну оправу, в нашійник, в намисто. Дати відповідне оточення їй.

— Ааа! — протягнув Бенвенуто. Був невдоволений. Треба було ще компоновати якийсь взірєць для нашійника.

Той, що назвав себе Чапличем, звернувся до свого товариша якоюсь невідомою мовою. Різьбар, що уважався одним з найосвіченіших людей свого часу та знав майже всі тогочасні європейські та азійські мови, читав в оригіналі Коран, розумів навіть дещо польську мову, з тієї розмови, що провадили чужинці, не зрозумів нічого. Зацікавився ще більше. Чаплич витягнув із за відкоту жупана шматок пергамену з рисунком нашійника і подав його золотареві. Той довго оглядав рисунок. Потім промовив: — Можна виконати, можна. Оригінальний, старовинний взірєць, нагадує античний грецький орнамент. Праця в золоті чи в сріблі має бути?

— Із золота.

— А як хутко це потрібно?

— Якщо маєстро ласкаво міг би виконати це за два дні... ми були-б дуже вдячні. Ми мусимо від'їхати в п'ятницю.

— Ооо, так хутко?! Пани переїздом тут?

— Переїздом. З Царгороду. Для великого маєстра

нема нічого неможливого. Автім, що буде потрібне, — усе знайдеться до послуг маестра.

Покиваючи мовчки головою, різьбар погоджувався. — А де ж самоцвіт? — спитався.

Той, що назвав себе Чапличем і тримав у руці малу сап'янову торбинку, з довгим шовковим шнурком, розв'язав її та поклав відчинену перед різьбарем. Бенвенуто взяв самоцвіт і почав приглядатись до нього.

— Гм, гм... — бурмотів. — То пани з Козакії... То ця Козакія таки справді існує! Держава десь там, біля Московії. Військова держава, де всі чоловіки вояки. Ми думали, що то казки наших купців, мореплавців. А, виходить, — це правда. Це перла справді, вельми цікава... Зовсім незвичайна. Я такої ніколи не бачив. Вона з Козакії?

— Так, маестро, — з Козакії.

— То в тій країні добуваються такі самоцвіти? — допитливо дивився на гостей щораз більш зацікавлений маестро Бенвенуто. Ті обидва мовчали, якби зажурено шукали відповіді.

— Ні, ця перла має свою давню і дивну історію, — муркнув під вусом Чаплич, але не сказав нічого більше і цікавий маестро не допитувався.

— А чи правда, що там у вашій Козакії, — почав згодом, приглядаючись далі до перли через люпу, — нема ні герцогів, ні королів, ні дуків? Держава ніби збудована за наукою Томаса Моруса? Чи правда, що нарід управляється радами? У великій Венеції є теж щось подібне, у Генуї також... Але там аристократія править. А у вас кажуть, весь нарід, то узброєне військо? Сам собою править?...

— Так, маестро, — відповів знехотя старший. Бенвенуто, приглядаючись далі до перли, щораз більш зацікавлювався нею. — Це справді чудова перла! Має той особливий рожевий відтінок, що серед знавців ціниться найбільше. А ще крім того... Авже ж, міниться

так чудно, коли її розглядати під світло... В ній неначе жіноче обличчя...

Ні в одній ділянці мистецтва не панує стільки пересудів як у ювелірстві, серед ювелірів. Бенвенуто знав добре, що з дорогих самоцвітів, різні мають свої властивості і значення. Перли — то сльози і не всякий, особливо жінки, носитимуть їх. Інші вважають опалі, рубіни за нещасне каміння. Ще інші бояться брилянтів. Є розповсюджена, навіть, теорія про надприродні сили деяких самоцвітів. Є, наприклад, рубіни, що стримують кровотечі, туркуси спрощують дощ.... Про все це Бенвенуто знав. Тому і ця перла видалася зразу йому незвичайна. Дуже дивна і дорога перла. Обертав її в пальцях, пильно приглядався, позирав на гостей і не витримав врешті. — Чи міг-би я знати походження цього самоцвіту?

І немов спостерігши враз нечемність, поклонився низько прибулим чужинцям та вказуючи важкі різьблені крісла, просив їх сідати. — Я дуже радий, що доля дозволила мені познайомитися з панами, а ще більше прислужитися їм. Пани з таких далеких країв... Ви певне бачили й знаєте багато дечого такого, що нам тут і не снилося навіть? Я вельми цікавлюсь чужими краями.

І сплеснувши руками, прикликав одного з учнів та велів подати бургундського вина.

— О, що ми незначні чужинці, могли б вам цікавого розповісти?.. — скромно обізвався Бокій та в знак пошани схилив підголене чоло.

Маестро налив із дзбана три срібні кружалі та мовив весело: — Не люблю я надто перетомляти себе працею та обтяжувати своїх учнів. Скажи, Альберто, чи не правду кажу?..

— Не виправдуйтесь, пане, — відповів Альберто, дивлячись на Бенвенуто веселими, лукавими очима. — Всі знають, що маестро Бенвенуто Чілліні любить добре вино, веселе товариство і вродливих жінок.

Різьбар зареготав на все горло, а за ним весело засміялись чужинці.

Тепер, у свою чергу, приглядалися обидва до знаменитого мистця, до якого доля привела їх сьогодні. А він сміючись: — Що до жінок, то я притримуюся того погляду, що нема жінки упертішої, як ця, що її змучили чесноти і яка хоче цих чеснот позбутись. То чому ж їй не допомогти?...Ха, ха, ха!

Був середнього зросту, децю огрядний, як це буває часто після п'ятдесятки, майже зовсім лисий, тільки на потилиці трималися останки сивих кучерів. Лице тонке, майже молодече, з гострими луками брів та чорними, живими очима. Сивіюча, підстрижена борода відбивалася чітко від білого комірця, як тоді носили в Італії мистці та вчені. Темнозелений, атласовий жупан та чорна, без рукавів камзола, густо застібнута на різьблені кістяні гудзики, облягала щільно постать золотаря.

Заохочуючи гостей, сам потягнув жваво терпкового, темного вина. Очі його зразу засяли веселіш.

— Ото-ж Азія, мусульманський світ. Ми ще й досі не отямилися від того враження, яке зробило на весь хрещений світ знищення османами Царгороду. І ви там були?! О, свята Маріє! Відбути таку мандрівку, — це одне щось варте. Я вельми, вельми цікавлюся далекими краями, греками, сходом. А сеньори певне в якомусь посольстві?..

— Ні, — проковтнувши також вина, обіззався Чаплич. — Це мій небіж, Северин Бокій і я, вертаємося з подорожі. В дорозі познайомилися з генуенськими купцями й за їх порадою вибрали собі дорогу через ці краї.

— Що? Сіньор може вертається з турецької неволі? — звернувся живо до Бокія Чилліні. — Це так неначе із другого світу. Ваш шановний дядько заплатив, певне, чи мало золота?....

І знову наповнив кружалі. — Альберто, вісячча дитино! Чи ти не міг принести зразу декілька пляшок? Дотеп ніколи не був прикметою твоєї вдачі. Гони вмить до пив-

ниці, доки я з тебе не зробив ще ночов до міщення глини. А до гостей: — Це бургундське, сеньори, прислав мені в дарунок мій приятель, король Франціск І із Конт Д'Ору, в минулому році. О, французи мають вина негірш наших та вміють пити. Значить, сеньори з Царгороду вертають-ся через Рим, Фльоренцію?..

— Авжеж... Я радо пристав на таку мандрівку, — мов продовжуючи перервану думку, мовив поважно Чаплич. — Але не за моїм небожем їздив я до Стамбулу. Господь милував досі. Це може трапитися в нашому козацькому життю. А їздив я... О, це довга історія!.. Зв'язана саме з тією перлиною, що лижить перед вами.

— Ах, це дуже цікаво! Послухаю радо тієї історії, як що ласкаво захочете її розповісти.

Чаплич ковтнув вина, обтер вуса і вклонишись, в знак згоди, почав.

— Серед мешканців нашої столиці є переказ з дуже давніх часів, що йде з роду в рід. Буцим, коли татари прийшли уперше на нашу землю й підійшли під Київ, то сталося чудо. Один зовсім бідний, незначний халамидник (так і звали його всі у місті Іван Халамидник), сам один, ціною власного життя, врятував тоді місто. Виїхав на герць із вождем татарським, в лахмітті, на старій шкапині, а людям, що стояли на мурах, видалося, що то Невідомий лицар закований в золото, з мечем вогненным. І хоч згинув у цьому двобої, причарований облудною піснею чорного ватажка, але татари у переполосі відступили від міста. Усе це здійлося за чарами якоїсь таємної сили, чи з волі Всевишнього, але переказ каже, що Халамидникові дала тую міць, врятувати від ворога столицю, таємна перла, чи пак сльоза, що скотилася з образу Пречистої Діви, чи святої Софії, та намистиною скотилась у храм, йому під ноги, коли благав там рятунку для Батьківщини. Правда, — через декілька років татари знов прийшли і таки знищили місто, але тоді, за першим разом, відійшли, не взявши викупу навіть. І то тим дивніше, що кияни зовсім не боронили

міста й не були готові до бою. Отже переказ каже, що врятував його Іван Халамидник, уявившись усім (і татарам також), великим лицарем, на білому коні, у золотій зброї. Але той, що вбив його підступно, пригорнувши до себе, зняв із шиї його талісман, — тую перлу, що дала йому силу.

Все це стало відоме через Марка Поля, колишнього мандрівника - мореплавця, що побувши довгі літа на дворі монгольського Кублаї-хана, наслухавсь про цю історію і про саму перлину, що опинилася також у скарбах Кублаї-хана. Ще й досі можна почути від старих купців венеційських оповідання про дивні пригоди Марка Поля і про цю перлину. З Венеції принесли те оповідання подорожні греки-купці та ченці до Києва, на нашу Батьківщину. Воно сходиться в дечім з нашим місцевим переказом. Ходили й серед наших князів якісь слухи давні, про сльозу святої Софії, але то були собі тільки перекази та й годі, як про всякі чуда. Аж десь у році Божому тисяча п'ятьсот п'ятдесят котромусь, наш князь Дмитро з Вишневця Вишневецький, що його Байдою звали, серед своїх клейнодів знайшов дивну перлу. У ній тоді було зовсім добре видно обличчя святої. І тоді наш Дмитерко, Байда, довідався від своєї бабусі, що то перла козацька, бо один з його предків, разом з козаками здобув її десь у якійсь виправі на Чорному морі, зашиту в турбані ватажка чорної шайки. І ось так ця перла опинилася в скарбах Вишневецьких. Сам Дмитерко носив її відтоді, не ростаючись з нею, як із талісманом, що приносить щастя. Носив на шиї, в шкіряній торбинці разом з рідною землею. Це був вельми хоробрий та побожний лицар і по-лицарськи згинув.

Чаплич обірвав свою мову, допив кружаль вина та замислився. Гостинний господар наповнив знову його спорожнілий келих. Переговоривши, у задумі Чаплич почав далі.

— Вибрався раз, якось, наш Дмитерко у похід на Волощину. Тоді робилися такі виправи часто. Вибрався

з малими силами й турки його обскочили й розбили. Сам Дмитерко попав у полон. Біда для християнського православного люду. Таж Дмитрій Байда Вишневецький був великий князь. Вояка. Його король боявся. Хтів Дмитро підняти весь хрещений світ проти бісурмана, про що імператори й королі подумати лякались. Кпив собі із Жигмонта Августа, цього короля польського, а той усе пише в листах до повірника свого, Радиви́ла, „що під ці часи таких слуг Польщі потрібно якнайбільше, тільки не з такими мислями”. Думок Дмитерка лякались. То був великий лицар. Ото-ж рішили ми рятувати його. Зібрали серед шляхти й по монастирях та з маєтків Дмитерка сотку тисяч червінців, дістали листи залізні, охорончі і наприкінці минулого року опинились в Стамбулі. Я трохи Туреччину знаю, побував колись в полоні, Бокій знає добре грецьку мову. Через греків, що у Стамбулі, довідалися про імама Гануссі, в'язничного духівника, що любить дуже „бакшиш” (хабар, мого́рич). Добились ми до нього.

— Тільки Аллах великий, — кажу йому. Свідчу, що нема Бога, окрім Бога і Магомет його пророк. Він милостивий до всіх, а особливо до ув'язнених і подорожних... та ласкавим своїм оком на всіх позирає.

Імам слухав мої жалі довго, а потім каже, що й дервіші їсти мусять, а семибаштовий замок, чи то пак, головна в'язниця, до якої той імам приставлений, — не дуже кормить. Натякає, ніби, що треба щось дати. Та й домоворились ми з ним, що передасть він Дмитеркові привіт від Чаплі. Проклятий дервіш дістав за це жменю червінців та всіх Магометів скликав, щоб допомогли нам. Я сам тоді побачився з князем. Зле! Зле, коли до політики вмішається віра та жінка. Ніяке золото тоді не допоможе і не переможе жіночої пихи. В нашого Байду замилювалась турецька царівна. Султанові, мабуть, також було це на руку. Видати доньку за лицаря такого та мати від козаків спокій. Най лишень прийме Магометову віру, а падишах дасть йому волю і доньку свою. Та

Дмитерко на це не поласився. Не тільки не пристав на султанову ласку, а ще й з глуфом висловився про турецьку віру та царську доньку. Цим стягнув на себе нечуваний гнів самого падишаха, а ще більший гордої султанівни. За кару звелів його султан почепити на гак. Я сам бачив його муку. Так і вмер на гакові: Але хочби слово каяття чи скарги. Не застогнав ні разу, хоч гак під ребра ліз йому під горло. Доки міг — глумився, насміхаючись з ворогів християнської віри. Аж не витримали турки цих наруг, — застрілили його. Сам белгербер звелів. Дивуючись його відвазі й завзяттю, вони розділили його серце між собою й їли, щоб засвоїти його відвагу, та зневагу смерті. О, має ще земля наша міцних, характерних людей! — закінчив, не без гордо-щів, Чаплич.

Хвилину мовчки попивали вино. Маєстро Чілліні з цікавістю позирав на гостей, чекаючи продовження історії. Чужинці похмуро задумані сиділи якийсь час, немов овіяні понурим спогадом. Та вино робило своє. Перегодя трохи, Чаплич мовив:

— Не допомогли всі заходи наші, викупити Дмитерка, чи викрасти при допомозі бакшишів. Де вмішається жінка, там чорт не pomoже. Але перед карою встиг він нам передати через того Гануссі торбинку з землею, а в ній тую перлу. Тепер, вертаючись із Стамбулу, завітали ми до вас.

— Так, так, — похитуючи головою, промовив Бенвенуто. — Дивні діла твої, Господи! Історія тої перли, дійсно, прецікава. Перли і людей, і цього народу, чи пак тої Козакії...

Знов мовчанка настала. Прихід Альберто, що вніс пару пляшок, вивів їх з задуми. Бенвенуто гукнув до хлопця: — Добре носиш вино... ледь на ногах стоїш... Ну, ну...

Звертаючись до гостей: — Достойні сеньори! Зроблю все, що схочите. Ви мені милі й близькі. Стільки побачити, пережити!.. О, це не всякому вдається.

— І ось тепер, — продовжував Чаплич, — хочемо дочці Байди завести пам'ятку про батька. Тому просимо вас, дорогий маестро, вставити перлину в намисто, в нашійник жіночий. Нехай переховується далі у тому руському, лицарському роді, в роді Вишневецьких.

— Зроблю, зроблю якнайкраще. Сам жид Соломон не зробив би ліпше. Бо треба вам знати, що той Соломон, то золотар папи Олександра VI. О, то відомий був папа, Родеріго Борджья, може сеньори чули? Той Соломон зробив йому перстень з голою Венерою, що обвивалася кругом його пальця. І папа, під час служби, при вівтарі, замість реліквій, що звичайно вправляються у перстень, цілував цю Венеру. Ха, ха! То був веселий папа. А жид той знався на самоцвітах, як на живих людях. Умів ті самоцвіти навіть оживляти... Займався чорною магією... Так. І що гірше, він, Соломон цей, із самоцвітів витягав їх есенцію, неначе кров їхню. Робив їх неживими. А із цієї крові, чи може ще з чогось, виробляв отрую. Кажуть, — також для папи. Не вірите?.. Ге, ге... Неймовірно, правда? Але правдиве. Мені про це розповідала моя приятелька, якої мати приятелювала з Люкрецією Борджія, донькою папи Олександра VI та сином його — Цезарієм...

Маестро раптом, ніби щось згадавши, махнув тільки рукою. — Все це було і минуло. Не варт згадувати... Але щодо моєї золотарської праці, то... Бенвенуто ще не сказав свого останнього слова. Для вас я зроблю намисто, зроблю таким, що навіть Катерина Медічі позаздрити зможе, а жид Соломон перевернеться у свій домовині. Йй-Богу!.. Почав малювати взірець. — Тут помістимо перлу, посередині... Довкола кинемо декілька рубінів, далі менші перли, а тут знов рубіни... Усе в тонкім золотім орнаменті... Бенвенуто вже знає...

Старший із гостей склонився. — Будемо вам вдячні.

Почали прощатися. Вже біля дверей молодший запитав маестра: — Значить у п'ятницю?

— Так, достойні сеньори.

.....

У п'ятницю рано, коли Бенвенуто приглядався крізь побільшуюче скло до нашійника, хтось постукав стіха у майстерню.

— Увійдіть! — гукнув маестро. Увійшов молодший із чужинців. Привітався, сказав декілька приемних слів і, придивившись до намиста, виявив усміхом своє удоволення. — Вже вправлена, — сказав, ніби з полегшею.

— Так, достойний чужинче. У Бенвенута Чилліні слово також як самоцвіт.

Чужинець перебрав намисто із рук Бенвенута і оглядав його мовчки через скло і так. Був задоволений.

— Нічого вийшло? Чи вам подобається? — запитав Чилліні.

— Чудово, маестро! Ми вам дуже вдячні.

І витягнувши з-за пазухи чималий шкіряний мішок, запитав чемно: — Скільки маестро цінить?

Звичаєм старих італійських майстрів, Бенвеното відмовився від платні. Махнув недбало рукою. — Та що там... дрібниця. Мені ця праця дала стільки насолоди... Мистцеві — мистецтво найбільша заплата. Та ще й для таних достойних чужинців...

Але чужинець, немов знаючи звички італійських майстрів, запустив руку в торбину. Тим часом Бенвенуто розповідав далі: — І про те, що мистцеві дороге лиш мистецтво, знають наші меценати. Його світліть герцог Медічі — це батько мистців. А герцогиня.. Герцогиня, що цими днями замовила у мене сільницю й одержала її вчора, була дуже вдоволена моєю роботою. Це архитвір, високодостойний чужинче. Золота сільниця зображає Нептуна, що сидить у мушлі. Тиждень праці. Ту сільницю я подарував герцогині. Подарував, бо мистецьких творів на гандель не роблю. Але герцогиня, то правдива пані; наказала видати мені триста екю і всю вартість матеріялу. Стільки золота, скільки важить сільниця. Недаром рід Медічі — самі меценати.

Чужинець тимчасом розкладав на столі рівними

стовпцями гроші. В одному стовпчику золоті французькі, другий склав із золотих польських дукатів, третій із червоних гульденів. Два інші стовпці уклав з дивовижних монет. Глянувши на них, пізнав Бенвенуто золоті турецькі п'ястри з їх дивними, крученими написами й місяцем на одному боці. — Гм, — вирвалось йому, — у вас різні гроші.

— Так, різні, — знехотя муркнув чужинець. — Чи високодостойний маестро зволить прийняти від нас цей невеличкий дарунок. Ми дуже вдячні вашій милості.

Задоволений Бенвенуто відповів: — О, високий чужинче! Я завжди шанував чужинців. Вони тямлять мистецтво.

Бокий, загорнувши намисто у тонкий шовк, сховав його до торбинки й почепив її собі на шию та попрощавшись з маестром, вийшов із світлиці. Цікавість Бенвенута не дала йому навіть змоги перелічити залишені гроші. Гукнув на Альбертіна та наказав гостро: — Біжи, послідкуй куди він піде?..

Але цікавості тієї не задовольнив. Учень вернувся хутко та розвів руками. — Зник, — промовив майже з острахом. — Довів я його до кутнього дому вулиці де ля Перголя. А там він як скрутив убік, — немов у воду. Може чародій...

— Нуу, — протягнув золотар, коли хлопець вийшов. — Усе це дивне, дивне. І самоцвіт цей і ті чужинці... Але заплатили добре. Заплатили, як справжні пани, яким може позавидувати і його світлість, сам герцог Кузьма.

Намісто Раїни Могилянки

У вишневецькому Замку, просторому і пишному, де мешкає постійно овруцький староста Михайло Вишневецький, — велика родинна подія. Його дружина Раїна, з роду Могили, привела сина. І в пам'ять діда, Яреми Могили, що був молдавським господарем, внука охрестили також Яремою.

Байдужий до слави і життєвих утіх, добрий християнин, взірцевий господар, князь Михайло дочекався сповнення своїх бажань, — має сина, наслідника й володаря майна, титулів та древньої слави.

Князь Михайло ходить по своїй кімнаті з кутка в куток. Задоволений, навіть щасливий, хоч трохи схвилюваний. Та якже-ж?!. У такого могутнього, великого магната, з яким ніодин у Річпосполитій не поміряється ні родом, ні багатством, ні славою, ні силою, народився первак. Князь Михайло посміхається. — То життя!.. Спаси, Господи, і помилуй! Хоч би не наврочити і не прогнівити Бога. Багатство, знатність, жінка-красуня, що в цілій Річпосполитій не знайти кращої... Та, втім, Могили усі як писані...

Князь ходить і всміхається. Він ще молодий і чорний вус підкручує схвилюваною рукою.

— І чого-ж би то хвилюватися?! Баа!.. Первак родиться раз у житті... Щастя-ж то така пташка, що ніколи не знаєш, коли саме воно вирветься з рук твоїх і пурхне десь у невідоме, залишаючи тебе на всі життєві можливості.

Ноги в червоних сап'янових чоботях, гоптованих золотом, потопають у килимі, що вистелює цілу кімнату. Широкі венецькі вікна темними плямами, ніби вартові,

відгороджують життя кімнати від світу. Кімната похмура, темна. Попід стіни лави з різьбленими опертями, заслані килимами і шкірями; тяжкі дубові стільці, скриня покрита ведмежою шкірою. Великий, італійської роботи, свічник, — п'ятирукий Атляс, п'ятьома свічками освітлює кімнату. В напівтемних кутках і стінах поміж зброєю, мисливським знадіб'ям, оленячими рогами та кабанячими головами, ховаються і зникають фантастично-хімерні постаті.

На князеві Михайлові контуш з оксамиту, гаптований золотими візерунками, так густо й так майстерно, що здається увесь із золота. Червоний турецький пояс підперезує молоду, струнку постать. Князь перебирає пальцями змарагдові гудзики, що запинають щільно контуш.

— Тепер тільки здобути діверові молдавське господарство... Тоді... Тоді Вишневецькі можуть світом крутити. Моя Вишневещина з обох боків Дніпра, налічує яких сто міст, містечок і сіл... А братко Юрко?.. Теж дещо має... Марія Могилянка за брацлавським воеводою Потоцьким, Катерина за князем Самійлом Корецьким, Ганна — за воеводою Пшерембським. Русь і Польща в наших руках, що й казати!.. Костеві таки здобудемо молдавське господарство. Здобудемо! Кость Могила таки засяде на молдавському престолі...

Князь Михайло аж ногою пристукнув. Замріяний і не почув, як двері потихеньку рипнули. У кімнату мовчки увійшла жінка.

Тонке обличчя надзвичайної краси, трохи бліде й стомлене, усміхнулась ледь помітно.

— А князь Михайло все щось міркує? Може знов над прибільшенням свого майна? — запитує жартом.

Вишневецький підставив жінці кріселко. — Сідай, серце. Чому ж ні?.. Є вже для кого збивати гроші. Нехай рід росте і міцнішає. А малий?.. — запитує, понижуючи голос.

— Спить. Він міцна й здорова дитина. Але я... Все непевна я за наше щастя... Сьогодні був у мене той чернець... з Межигірського монастиря, Ісає Копинський, що працює Господеві у пості й молитві шіснадцять років. Закладає в Густині монастир. Відписала я йому для тієї боговгодної справи два села. Нехай молиться за здоров'я і благоє поспішання..

— І вже зробила фундаційні записи?

— Так. І наложила я клятву на нарушителей моеї волі...

А потім княгиня, мов у тривозі, заговорила спішно: — Хто б мав тую фундацію для святих Божих церков і монастирів нарушити й касувати в потомні часи й одіймувати те, щосми надали раз тим святим містам, або на старожитную, святую, восточну віру наступати і відміняти хотів, тоді нехай буде на ньому клятва святих Нікейських отців і розсудиться зі мною перед престолом Божим...

Говорила, мов у гарячці, мов перелякана й непевна за майбутнє. Князь, щоб заспокоїти її, рішив розпочати розмову про щось інше.

— Та хто ж осмілиться нашу волю нехтувати й касувати наші розпорядки? Заспокойся, серце! Ніхто не посміє виступати навіть проти оборонця віри і народу нашого, Яреми Вишневецького. Аби тільки ріс здоровий. Аби тільки Господь Бог дав йому здоров'я і многі літа. Не хвилюйся. Заспокойся, моя рибко.

Пригорнувши її до себе, подивляв жартуюч: — Та що я бачу!.. Ясновельможна княгиня в новій сукні. Навіть отой лондонський берет, що привезла з Варшави княгиня Корецька, навіть берет наділа... О, і яка-ж ти гарна!..

Похилюся низько перед жінкою, приглядаючись до неї.

Із-під чорної оксамитової сукні, з великим вирізом на грудях, видко батістову сорочку з блакитним мере-

живом. Сорочка вся гаптована золотом, а поверх неї золотий хрестик на золотім ланцюжку. На грудях, поверх сукні, спускається довгий, золотий ланцюг, прикрашений самоцвітами. На шиї намисто: перли з рубінами. — Ааа! — протягнув здивований князь Михайло, — то ти й намисто з перел уріяньських надягла?.. Намисто славного Байди?..

— Так. Хоч я Дмитерка й не бачила ніколи, проте чомусь його боротьба і страждання за віру християнську, мені такі близькі, що... сама б загинула за віру та Батьківщину. Знаєш, князю, хочу віддати густинцям ще одно село, щоб увесь час, щонеділі правили в манастирі панахиду за душу Дмитерка.

— То був великий лицар. Щирокозацької вдачі людина, — похмурившись мовив князь. — Вічна йому пам'ять. Але чому ти його згадала раптом?

— Чому?.. Чи я знаю?.. Коли думаю про себе, своє життя, то мимоволі страждання за віру християнську і за руську (українську) землю зв'язуються в одне з уявою цього лицаря й бійця. І хочеться мені, щоб і син наш, хоч чимсь уподобився йому, був таким підмурним каменем віри і народности нашої, як Дмитерко... Чи тільки буде?..

— Буде. Якже ж то могло б бути інакше? Мусить бути, — самовпевнено мовив князь Михайло.

.....

Княгиня Раїна відчинила вікно, що виходило на широкий замковий двір, обсаджений кущами ліщини. За ліщиною тягнувся сад, перемішаний із берізками, дубами, липами. Сад цей непомітно сховався у долину і перед очима якось раптово відкривалася широка далечина, немов овіяна синіючою мрякою, з туманіючими на небосхилі горами Авратинами.

На синюватуму небі пливли пирісті хмарки, що немов з'являлися з-за тої синіючої мряки. Чимбільш вдивлялася в цю даль, тимбільш їй здавалося, що ось-ось висунеться якась волохата потвора, що десь там при-

чаїлася. Вона там стереже життя і немов хапає всі ті звуки, що вдаряються в її чорні волохаті груди. Зловивши їх, щось кричить вона у непроглядну темряву лісу, а невидні велетні відкликаються з-за гір, перехоплюють звуки й передають вістки ті глибше й глибше у лісову глиб.

Вліво містечко. Широка дорога від замкових воріт, будівлі челяді, склади. Увага княгині звертається убік того таємничого, непрохідного лісу. — Так. Де, як не в такому лісі, на самоті спочиваєш духом і в молитві единаєшся з Господом... Віддаєш йому серце чисте, дух несокрушений... Мимоволі думки перериваються. Данило, головний возій, з гайдуками викочують із возівні велику берлину. Ще перед весіллям покійний батько Ярема Могила, доставив їй цю берлину з Гданьська. Подарував будучому зятеві заморського воза, такого, які щойно почали заводити у себе українські князі. Берлина вимальована всіма барвами, з золоченими окрасами, тяжка, велика, ізсередини вибита червоним оксамитом, подушки, всілякі захованки, кельні. І чомусь княгині стає прикро.

— От щойно почала людина щось думати про божеське, укладати думки для спокою й споглядання, як враз оті дрібниці життєві відривають... Штовхають назад до людської жаги і злости...

Вдивляється у темряву саду, біжить думкою до далекого лісу. Як там хороше... Тихо, спокійно... Ніщо буденне, життєве тебе не приторкнеться. Але потім опановує Раїну невдоволення. — Ах, то цей дівер, Юрко! Чи він ворожий, чи побувавши в тих заморських краях, побачивши тих фльорентійських, безсоромних чужинців, теж від свого рідного відчужився?. Привіз із собою безсоромні статуї й порозставляв їх в лісі. Ну, й нащо?..

Дивиться Раїна в глиб лісу; там між деревами біліє статуя. То той Аполлін...

Грек Анастасіу, що вчив колись дітей молдавського

господаря Могили грецької мови й історії, зацікавив їх мітологією. Брата Константина то ледве що й не зробив поганином.

Як малюнки на долоні, встають спомини з науки. Вивчала колись добре: — Аполлін син Зевеса і Летої... Вродився під пальмовим деревом на острові Делосі. Коли мав прийти на світ, то з усіх сторін приплили лебеді й оточивши колом благословенний острівець, дивно заспівали... О, лебеді не завжди співають!.. Тільки тоді, коли родяться боги. Так казав Анастасію...

І раптом: — Що ж це я?.. Вірую во єдиного Бога...

Але думка снується. — А як далі? — питає княгиня себе. — Далі?.. Від тієї хвилини безплідні камені-скелі Делосу зацвіли й наповнили цілий острівець радістю свіжої землі. Звуки музики та гимнів неслися до неба в блакитних клубах кадильних димів. Аполлін був найгарніший із богів. Високий, стрункий, ясноволосий; зберіг вічну молодість і красу. Його божеські промінисті очі бачили далеко. Там бачили, десь в глибині часу і просторів. Він був богом ворожби й віщування, а відблиск його вроди відгадували по золотому обличчю Сонця. То він, Аполлін, дає ясновидячість; опікун всіх поетів, співаків, віщунів.

Зупинилася. — Ой, Матінко Божа! Йї лізе таке в голову. — Княгиня Раїна хреститься. Вона богомільна й віруюча, відчуває щось подвійне й нещире в своїх думках. Думки дитинства ясні, веселі, радісні і дійсність цього життя, де на кожному кроці спокуса, злочин і злоба. Хоче навіть замкнути вікно, щоб не дивитися на ту далеку біліючу постать.

— Але чим винна ця статуя? Навіть якийсь добрий різьбар різьбив... Свіже повітря й природа такі чаруючі, що княгиня хреститься декілька разів та залишається у вікні. — Прости, Господи, мої прогрішення! І зараз кличе: — Марто, Марто!

Марта десь недалеко. Коли з'являється невеличка,

вертлява молдаванка, княгиня каже: — А два сувої полотно тонкого накажи віднести до отця Симона на прикрасу церкви. А сиротам, що в церковній опіці знаходяться, дванадцять буханців хліба та сім книшів білих дати негайно. І масла, і волового м'яса пів послідка і передину.

І знову княгиня Раїна сама в кімнаті. Син, княжич Ярема, спить у різьбленій колісці-ночвах і нянька, Епистимія, або Стимка, що ще виняньчила Раїну, пильнує княжича.

— На Стимку можна сповіритись...

Думки княгині раптом міняють свій біг. Стежкою серед дерев іде дід. Під полотняною серм'ягою ліра, чи бандура, кий у руці. Поволі підійшовши до воріт, дід розглядається, а потім, ніби відразу почувши де пекарня, йде від воріт до княжої палати.

— Як то бідні відразу, мов відчують, де саме те, що їм найпотрібніше.

Марті, що з'являється біля своєї пані, наказує княгиня, щоб діда нагодували, дали меду, а потім привели до княгині.

— Ті діди дуже цікаві... Вони знають усе навколішне життя. Усе, що скоїться у замках і палатах, у містах, панських садибах. Ходять по монастирях, по прощах, на відпусти. Вищі достойники світські й духовні люблять послухати співів і гри діда бандуриста... Є й такі серед них, що й козакували колись, знають Молдаву, бували в Царгороді... О, вони багато дечого цікавого знають!..

На це Марта дозволяє собі завважити: — Так, прощу ясної пані, але вони тут усі: і діди, і молоді, завжди п'яні. І хоч би як його не накормити, завжди проситиме їсти і буде їсти й пити без кінця... як у прірву... аби була їжа та питво.

— Що ж, бідний чоловік, як має змогу наїстися, то наїдається про запас. Адже не кожної днини йому лучається попоїсти...

Але Марта вставляє: — Вони п'ють теж. Ходить, жебрає, а горілка тхне, як із бочки.

Княгиня вже не слухає Марти. — Як спочине, то приведеш його до мене. А в торбу його накажи покласти книша свіжого пшеничного та кус вудженого сала і сиру...

Хутко з'являється й старий. — Слава Господу Ісусу... — вітається, нахилиючи голову.

— По віки вічні, — відповідає княгиня. — Сядьте, спіchnіть, дідуно.

Під грубою полотняною серм'ягою, на мотузку — бандура, торба з хлібом, дві пари личаків.

— Ви дуже стомилися? Здалеку йдете?

— З-під Крем'янця... Старому багато не треба...
Пройшов милою та й посидів, а потім знов далі...

— А далеко йдете?..

— На відпуст до Малина, що біля Острога. Співаю й граю на бандурі, молюся і терплю... Як доведеться. У пам'ять Його мук, притерпівший спасен буде.

— Істинно, істинно, — стверджує й княгиня. Якийсь жаль охоплює її. — Ах, у пам'ять Його мук!..

І княгиня хреститься і сльози виступають у її очах. А дід, мов відповідаючи її думкам, говорить: — І коли воїни винесли із касарні на площу стілець, поставивши його на площі й посадили Його на стільці. Взяли вони Він був голий і після биття закрівавлений. Взяли вони тоді лахміття закрівавленого жовнірського убрання й накинули Йому на плечі... замість царської багряниці. Хтось поклав Йому на голову тернове віття. Кпили собі з Нього, казали, що маєш це Ісусе, замість царського вінця. Вони мали забавлятися, — Він мав постраждати. Всі Його учні повтікали від Нього. Відреклись від Нього. Петро не один був такий. Усі такі. Вірні залишилися тільки жінки. Слабі жінки — міцніші від чоловіків. Вони вірять і віра їх — камінь.

Підняв свої навислі брови, дививсь на княгиню; боком на Марту. Княгині зробилось моторошно; перехре-

стилась. Марта натомість: — А ви діду, в козаках бували?

Довгий, допитливий погляд, а потім виминаюче: — В життю всяке бувало, і козакував теж... Але нині тільки молюся Господові мому.

— Може і в Царгороді були?

— І в Царгороді був..

— А про Дмитерка, блаженної пам'яті, князя Вишневецького-Байду, чували?

— Та чому ж не чував?.. Козак-Байда!.. Ге, ге!..

— Співають про нього пісні?..

— Співають козаки.

— Ви б нам заспівали про нього.

Дід мовчки витягнув бандуру, перебирає по струнах. Крутить кілки. Повів раз рукою по струнах, другий. Подививсь на княгиню, немов чекаючи дозволу. Княгиня кива головою.

І враз задрожали струни. Дід трохи немов випростався, якось інакше сидить на землі. Очі під густими бровами дивляться сміло й молодецьки.

... Ой п'є Байда мед та горілочку

І не день, не нічку,

Та й не годиночку...

Голос соковитий, дзвінкий, бас, б'є ніби дзвін. Рот розкритий, неначе також п'є мед-горілочку.

.. Прийшов до нього цар турецький,

— Що ж ти робиш, Байдо? Байдо молодецький!..

Дід вже співає на цілий голос. Співає і навіть трясє підголеним чубом.

— То добрий дід, о!.. — шепче Марта. Але княгиня не чує. М'який, соковитий бас, немов ллється з іншого горла, — молодого. Слова і звуки викликають в уяві образ далекий, химерний.

Дворова челядь, неначе розбуджена, повиходила зі стаєн, кузні, стожарні, поставала оподалік, слухає, не сміляючись підійти ближче. Але голос дідів зміцнюється,

доноситься до них, за кожною строфою стає все дужчий, дзвінкіший. Бандура збуджена живе і рокочуть звуки переливами, бреньять, стихають і знов розносяться відгомонам у ліси, линуть на дорогу.

... Сватай мою дочку, та йди царювати...

— Га!.. Що там царювати?! Чи то козакові личить царювати?.. — немов запитує голос і бандура і вся по-стать діда. — Го, го!.. І на гаку я пан!.. — так і чується за тими словами пісні широка, байдужа до володарства над чужими, міць лицаря-гуляки. — Як треба, то й помремо, а не скоримося, не продамо віри і козацької слави за чуже царювання. Помремо весело, по-козацьки, глузуючи з чужої ласки та почестей.

... Твоя віра, віра невірная,

Ой, а дочка, дочка поганая...

І ось:

... Висить Байда, висить на кілочку,

І не день, не нічку та й не годиночку...

Так кінчається життя козацьке. Потім мовчазне і горде вмирання. Трохи болючого, їдконого гумору, змішаного зі свідомістю своєї вищости, старовинного героїства, трохи примирення з невідхильністю долі й виклик тим, що ще не дивляться в обличчя смерти.

— Ах, вони-ж смерті не бачать і не знають... День догоряє, палаючий захід поволі меркне й червоніє краями. Бузкові тіні лягають на ліс, густішають щораз більше, затемнюючи краєвид, немов засипаний попелом. Дід змовк. Перехрестився. Знов опустив голову, очі десь сховалися під брови, плечі згорбилися. — Прости, Господи і помилуй!...

Коли чар пісні трохи розвіявся, княгиня питає: — Ви певне князя Байду знали?

— Ні, — неохоче відповідає дід. — Козаки переказува.

— А що переказували?

— Що?.. Лицар був, — казали. Таких, як він, земля

родить не часто. Великий був лицар. І вмираючи, все рідну землю любив і з нею помер.

— Як із нею?..

— Землицю рідну возив із собою, а з нею „сльозу святої Софії”...

— Що то за сльоза?

— Перлац кажуть. Чудну якусь перлу мав Байда, що не ростався з нею. Так і звав її; „Сльоза св. Софії”.

— А може це ця? — питає тремтячим голосом княгиня. — Це-ж намисто Байди. Власне одна ця перла. Ось придивіться, діду, — це вона?

— Вона?.. — І запит і здивовання діда не дають віри словам Раїни. — То не може бути.

А княгиня вже з поспіхом знімає намисто з шиї, подає дідові. — Подивіться: ось тут всередині перла... — голос її звучить зворушено і налякано, чи радісно разом.

Мовчки бере дід нашійник, приглядається до нього, підносить обережно до очей. — А може й так, — бурмоче про себе, — Шляхи Господні невідомі. Може це вона...

А перла сія таємнича і прозорість минулого й майбутнього і душ людських відкриває.

Грубими, шкорупкими пальцями перебирає дід намисто, доторкає ніжної перли. Потім довго удивляється в ню, у цю середню, найбільшу. Щось думає, міркує, мов прислухається до голосу якось... і перехрестився.

— Нема для щирости забороненого, а для чаяння істини нема спокус... Боюсь, ясна княгине, що перлі тій не судив Господь бути в твоєму роду, а тобі той рід підтримувати довго... Темніють хутко зорі днів твоїх...

— Шож-то, — вмру хутко? — перепитує княгиня.

— А чи я знаю... Усе в руках Божих... Чи може хто щось сказати про майбутнє людини?.. Майбутнє наше за семома дверима, під семома замками й печатами знаходиться. Не нам його знати. Але є речі дивні й таємничі, як от ця перла. Віддай її до якогось іншого козацького роду... Віддай, княгине!

Раїна слухає в тривозі й дивиться чомусь на долину, що вліво від замку, на село, що розкинулося край дороги. А там, майже хапаючись крильми за краї хат, не то стомлений, не то підбитий, летить великий, сірий журавель. Чогось зупинився в леті, піднявсь трохи на крилах і вернувся назад шораз сильнійше помахуючи крильми. От-от на хвилину, ніби став на весь свій зріст у повітрі й поплив. Витягнені ноги його подобали на два тонкі цурпалки, застромлені в коротке віяльце хвоста.

— А нащо я маю віддавати цю перлу другому родові? Це-ж перла роду Вишневецьких...

— Авжеж, авжеж, — каже засмучено дід, — тільки-ж... І дивиться на купочку самоцвітів, що лежать на його широкій долоні, — заклопотано:

— Нема в роду твою наших людей... Життя овіяло їх туманом й скинуло з нашого берега в страшну, чорну прірву... Не підуть вони зі своїм народом. Ні...

І ще вдивляється похмуру в намисто, ніби щось там бачить. — Господи помилуй!.. Чужі!.. Ближчий до тебе — то жорстокий чужий. Залізом, кривлею, плачем і муками стеляться шляхи його... Другий... дальший від тебе... нічого невартий. Він у порфірі й короні... чужий і нікчемний.

Раїну пронизує жах... Не зводить очей з діда і їй здається, ніби життя відходить, зникають надії... Велика рана відкривається в її серці і хтось до неї приторкається гарячим залізом. — Господи, Боже! — просто-гнала, мов підстреляний лебедь. — А що-ж буде з моїми монастирями? З Густинським, з Ладинсько - Підгірським, з лубенськими святими містами?..

Старий, підводячись із землі, махнув рукою. — Перший їх зруйнує, піддані другого заорють і місце по них...

Стояла, мов камінна перед дідом, ломаючи руки. — Щож це?...

А він, протягаючи їй на долоні нашійник, вирік поволі: — Передай його до іншого роду...

Не знала, що робити. Підняла лице до неба. А на

ньому блисками запалювалися зорі. З землі, з усіх боків знімався туман. Мутна, сива завіса його охоплювала ліс і чорні вже верхи дерев здавались островами, що висять над землею.

— Вже зимно, княгинє, — перервала її задуму Марта.

Стискаючи в жмені намисто, ішла, мов у сні, ввійшла у велику кімнату з низькою стелею. На ватрані горіло коріння й зміясті язики вогню освітлювали блимливо довгий стіл та прості стільці дубові, лавки, стояли п'ятрини, на яких густо наставлені срібні й золоті тарелі, полумиски, миски, збани, глечики, кварта. Повно їх. Полиці немов угинаються. На стінах зброя.

Перейшла їдальню. Увійшла в спочивальню, де великі, деревляні ліжка, з горами подушок, займали усю світлицю. По застеленій вовчими шкірами підлозі, тихо підійшла до колиски сина. У присмерку кімнати стара молдаванка колисала дитину, щось стиха приспівуючи, куняла.

Раїна впала перед образом, що стояв у кутку, почала молитись.

Гонта

В декількох верствах від Гумані, в Грековому лісі, що розкинувся по обох боках шляху від Гумані до Києва, отаборилися гайдамаки. На узліссі покопали шанці, поставили гармати. Перед шанцями понакидали гострого ріща, а на дорозі, що йшла обіч ліска, поставили варту.

В лісі весело. Біля бочок з горілкою, медом, пивом, що запопадливо привезли з льохів гуманської фортеці, — варта. Але варта нічого не охороняє. Приятелі й співбесідники запитують вартівників: — Я ще кварточку наберу. Можна?.. Мед нічогенький собі, присей-Богу!.. Ще покоштуємо пива.

Сонні очі вартівників, що самі вже накоштувалися вкрай, — не слідкують за кількістю тих кварт, що їх раз-у-раз наповняють та запевняють, що це щойно перший, або другий.

Греків ліс повен гамору та співу. Бандуристи січуть гопака, другі виводять думу про Нечая, чи Байду. Хтось витанцьовує коло дерев на міцно витоптаній галяві. У глибині лісу стріляють: старі запорожці вчать свіжу братву поводитися з рушницею, а біля них старий дід вимахує шаблею: — Виходь на герць, хто хоче!

Далі, на іншій галяві купа козаків із гуманської міліції. В жовтих жупанах, блакитних шараварах, у чорних шапках із жовтим верхом, оперезані червоними поясами, творять ніби кольорові плями на тлі зеленіючого лісу. Лежать, сидять, стоять... Серед цієї голоти, поспільства, обдертої селянської братви, що творить головну масу гайдамаччини, почувають себе якомсь по-чужому. Ніби купа панів серед черні. Розмовляють зтиха. Передають чутки, що не відомо звідкіля заблукали в ліс.

Насувається велика сила московського війська. Ця-

раця Катерина дала наказ Кречетнікову й усім генералам на Лівобережжі, щоб ішли вперед і хучій займали московським військом Гуманьщину й Смілянщину і далеку Волинь. Вже нарешті нині, після гуманської різні, цариця побачила відданість собі православного люду. Вже видала маніфест, яким касує панів, переводить усіх посполитих у козаки ще й видаватиме щороку „жалування”. Нарешті православна віра зазнає спокою під владою царів московських та засіє єдиним світлом.

Козакам теж стає веселіш. — Ооо! Ще не кінець із Гуманню. Ще згадається Богданова слава, про якого співають лірники й оповідають старі...

Трохи осторонь від галасливої маси, — шатра. В одному козацькі клейноди: прапори, бунчуки, бубни. В другому живе Гонта.

Крізь відхилену завісу шатра видно стілець біля полотноща, на траві розісланий кожух, біля стола зрізаний пень. На столі пляшка, купа якихось паперів, хліб, сало і чарка.

Високий, кремезний козак у синьому, розхристаному контуші, тягне біля столу з кухля мед. Другий із довгим, тонким вусом та бистрими очима курить люльку. Залізняк і Гонта.

— Ну й щож?.. Як з москалями? Всі аж гудуть тією майбутньою допомогою цариці.

— Москалі ніби з нами. Казала пані Обухова, що був у неї полковник гусарський. Той, що заопікувався дітьми Млодзяновського. То він каже, що хутко й цариця скаже своє слово. Ех, коли-б хучій. А там дістатися на Запоріжжя...

Той, що коло столу, хитає головою. — Нетак легко на Запоріжжя. Всі шляхи обсадили. Старців, бандуристів ловлять та обшукують. А головне, Москва не пускає фарби. Чорт їх знає з ким і куди?.. Як затяв холерних кацапів.....

— Нууу...

— На дорогах скрізь притримують наших; не пере-

пускають. Ніби з ласкою, а вдійсності... Дідько його знає, що в москаля на думці?...

А людей прибуває й прибуває. Вже тисячі дві..

— Нехай збільшується військо. Ото приїде Мельхи седек, ударимо в дзвони, відправимо молебень, візьмемо від них присягу.

— А як ти думаєш, Максиме, — кому присягатимемо? — питає той, що лежить на кожусі, немов кепкуючи.

— Кому?.. Своїй справі.

— Якто — справі? Нехай батьківщині присягають.

— Тсс!.. Тепер уся чернь батьківщиною Москву називає.

Той, що біля столу, наливає в кухоль із барильня пива. П'є великими ковтками, витирає вуса рукавом.

— Нехай присягу приймуть. Мельхиседек приїде, підбадьорить на душі.

Потім рушимо...

— Щось мені той Мельхиседек недуже...

— Ти, Гонто, набравсь трохи лядського духу... Мельхиседек Значко-Яворський — то святий отець.

— Біда тільки, що всі ті святі, як не до Катерини, то до Станіслава чимчикують. Їм тільки дай „великіє та багатіє милості”... А я-б їх...

— Йй-Богу!..

— Ну... Слухай, брате! Дай ти раду тим панам без Кречетнікова з його полками карабінерів та гусарів. Як-би не ті полки, то конфедерати нетакої заспівали-б... А то нині їх не почувеш. Мов язиком злизав. А що отець Мельхиседек до Катерини, то це пусте...

Потім пошепки: — А Мазепа?... Царя Петра так підшморгав, що коли-б не Палій та оті клятї морози, то го-го-го!..

— А все-ж я до попів не маю довір'я. Я ще не бачив і не чув, щоб нашого попа за козацьку справу на паль посадили. Такі попи не були.

А от на унію, хто перший дав спійматись, ради вигоди та почестей? — попи. Та потягли за собою нарід...

Як побачу того, чи того, — все не свій. Одні до Москви, другі до Варшави... Ще наші попи не народилися.

За тими „батюшками” та їх „благочестием” сама цариця виглядає, а там знов інший крутить... Ти-ж, дурню, почав велике діло і тягни його. Ні, я думаю, що тут не з віри треба починати... Тут не віра головне, а щось інше...

— А що?

— Що? Батьківщина. Віра для Батьківщини, а не Батьківщина для віри. Зле тільки... Зле тільки, що мало хто це розуміє. Без вільної Батьківщини, нема й вільної віри.

Деякий час обидва мовчать. Ніби відповідаючи своїм думкам, Гонта кидає: — Мало хто хоче це розуміти. А цих, хто старе памятає, щораз менше стає.

— Гов!.. Та чого?.. Ціле Запоріжжя...

— Вже й Запоріжжя не те...

— То ти думаєш, що... дійшла Москва свого?...

Нема відповіді. Помалу клубками розповзається по шатрі дим від люльки.

— Нуу, ще не дійшла. Доходить. Чи знаєш, як то вони з тими депутатами до комісії?.. Хитра штука! Вкінці хочуть приборкати людей. Та наші несюди даються. Чи ти знаєш, що було в Лубнях? Як покликала Катерина до Москви депутатів на комісію для того, щоб настановити нові права, то вони добре їй пригадалися.

— Хто, — вони?

— Ну, — лубенчани. З того лубенського полку. Відповіли: „Малоросія під Польщею мала більше прав, ніж під Москвою. І ми лубенці хочемо цих прав і привилеїз, що мали під Польщею та у Великому Князівстві Литовському”. — Мені оповідав це чернець Питирим з Лубень, що в запорожців на бандурі грає...

Запала мовчанка.

— То ти думаєш, — що?..

— Нічого не думаю. Треба кінчати.

... ..

Десь за шатром у лісі гудуть люди, як бджоли в улию. Хтось вигукує: „слава"! Здалеку доносяться п'яні голоси, що на всякі тони виспівують хватські пісеньки.

А ми того коника у пана купили,
в зеленій діброві гроші полічили,
в холодній криниці могорич запили,
під гнилу колоду пана підкотили...

А десь в іншому кутку хтось витягав жалібно:

Дай стояв, стояв сотник Гонта в степу три неділі,
Наїхали смілянчики та він їм ся звірив.
Годі, годі, сотнику Гонто, у степу стояти,
Ходи з нами, козаками, Гумань добувати...

А там різав хтось іншої, веселої й гомоніло лісом гукання, регіт.

У тієї Зосі ось-ось, як талір.
а в тієї Зосі гусарин кавалір.
А ми тому гусарику обріжемо... чуба,
нехай співа москолюга свое «алелуя».

І враз, немов під якоюсь чарівною паличкою, галас та шум стихають. Мовкне всеньке узлісся і глибина лісу. Десь луною ще розноситься:

Гей, гей!..

— А що там таке? Чого вони притихли? — здивовано запитує Гонта.

— Щось сталося.

— Щось сталося.

Вискочили обидва з шатра. Крізь гущавину лісу видно гурми гайдамаків, що стояли на узліссі біля шанців, зі зброєю, звернені на дорогу, що йшла обіч лісу. А дорогою проїздив відділ московської кінноти. Їхали човолі один за одним, довгим гужем по два солдати в ряд. Якась байдужість і недбалість в їзді, розтягненій майже на чверть версти, свідчили, що москалі нічого собі не роблять із гайдамаків, які ось тут отаборилися.

— Гарматою їх зустріти б, гарматою...

— Еге... тепер пізно. Та й бачиш, як їдуть вільно.

Небагато їх. Їдуть, як брати, як свої... Не можна, — православні...

Кіннота, від'їхавши з півверсти від лісу, зупинилася. Солдати зовсім байдужі до гармат, що споглядали на них суворо, почали помалу розкульбачувати коні та п'ювати їх, ставити шатра, розкладати вогні.

— От маємо... Ніби підмога... Тільки щось їх замало.

— Піти б розпитати, розвідати?

— Треба б. Щось воно значить, оцей приїзд...

— Вдарити в бубни...

Два довбуші, майже одночасно, почали бити в бубни. Але й згуки бубнів, що вмить стягнули на раду всіх гайдамаків, не затривожили солдатів. Не звертаючи уваги на те, що діється в лісі, донці робили своє. Розтягали на кілках шатра, відганяли в поле спутані коні, завішували над вогнем казани, варили вечерю.

А на раді питалися:

— Що маємо робити, панове громадо?

— Поспитати, чого приїхали? Може є щось від цариці?

— Нехай Залізняк отаманить, а Гонта їде до москалів.

— Згода, згода! Маніфест уже був. Може яке „жалування“ привезли?..

— Ооова!.. у цариці рублів багато.

— Казали люди, — десь там якийсь генерал везе...

Коли рада разходилася, Гонта з двома осавулами саме виходив до москалів. Був одягнений, як до цариці. Оксамитний, вишневий жупан із відкидними рукавами, гаптованими золотом, сині широкі штани, заправлені в жовті сап'янці, смушева, невисока шапка, з малиновим шликком. У Гонти за широким, синім поясам, гаптованим золотом, якого привіз йому дід з Анатолії, заткнуті пістолі та кинджал. Довга, крива шабля, з ручкою та піхвою обсипаними самоцвітами, причеплена до пояса. У руці пернач. За ним осавули; високі й стрункі, як то-

полі. Чорний вус ледь пробивається, шапка на потилиці, шаблі виблискують у срібних піхвах.

— Ооо!.. — загули гайдамаки. — Пішли наші до москалів за маніфестом.

Перейшовши дорогу, Гонта швидко опинився серед табору дончаків. Першого стрічного москаля запитав:

— А де полковник?

— А вон там... в ентої палатке.

Пішов до великого шатра. Назустріч йому майже вискочив зовсім молодий московський старшина у розстібнутім мундурі. Аж руками розвів.

— Ах, міліе гості! Дарагой палковнік!.. — стискаючи руку Гонті, вітав його москаль. Поцілувалися. Потім москаль широко відкрив полотнище шатра. — Мілості просім, мілості просім!.. Вот харашо что прішлі... А как матушка царіца возрадуется... Васька! Заві гаспод ахвіцеров. Водку, закуску на стол...

Почали сходитися старшини ескадрону, а за півгодини біля столу, заставленого пляшками та їжею, розпочався бенкет. Гостьовиті москалі попросили закликати ще й Залізняка та інших гайдамацьких ватажків. За ними побіг один з осавулів, гукаючи:

— Гов, Максиме! Максиме! Ходи до москалів. Їх нам у допомогу царіця прислала.

Почувши таку новину гайдамаки почали стріляти з самопалів, бити в бубни й залишивши зброю, розпочали гульню.

Цього дня в таборі гайдамаків не було ні одного тверезого чоловіка. Увесь Греків ліс гудів співами, музикою, життям, якого досі не чув і не бачив. Бочки з медом, пивом та горілкою, біля яких стояла варта, щоб гайдамаки не упивалися, раптом опинилася в цілковитому розпорядженні натовпу. Серед гуляк, що скупчилися біля бочок, не бракувало й донців з ескадрону. Спільно з гайдамаками пили важкими кухлями панські вина й горілки. На узліссі гайдамацькі різники й кухарі, різали баранів, свиней, худобу. Десь під вечір ватага

гайдамаків і донців помчала за рештками чиєїсь пивниці.

Тим часом у шатрі Кологрівова гульня набирала теж розгону. Кологрівов червоний, з блискучими очима, в розстібнутому мундурі вигукував по-московськи: — А ще вип'ємо за здоров'я її імператорської величності нашої цариці Катерини Олексіївни!.. Урраа!..

Зо двадцять московських старшин та гайдамаків — гукали: Урраа!.. Стіни шатра надувалися, то знов спадали, як стінки бальону, трохи не лопали від цього гамору.

— А тепер вип'ємо за славне військо гайдамацьке, що вірою й правдою цариці нашій служить. Урраа!..

Полковник знову кричить: — Гей, Ванька да Васька! Давай сюди усе... на стіл...

Москалі з гайдамаками цілюються. Пробиував Гонта між чаркуванням запитати полковника, що й як робитимуть москалі надалі, але полковник, регочучись, до Гонти: — Да што ти?.. Все тобі про справу і про справу... Справа — не вовк, в ліс не втече. Чого маеш спішитися. Вип'ємо ліпше. Випили кухлями, у яких містилася ціла пляшка. — Братец ти мой! — кричав Кологрівов. — Ти миліший мені рідного тата. Йй-Богу! Ти не думай, що раз ти хахол, то вже й дурень... Нііі! Давай, почоломкаємось. Ну, дай, притулю тебе до свого серця. Що хахол, що рускій — всеодно.

Гонта, міцно підпитий, гладив чуба. Десь у середині ще штурхало недовір'я. — Чи вірити, чи не вірити москалям?.. Але якже-ж?.. Це ж православний нарід, своя душа... Кому ж вірити?..

Розглядався навколо. Біля Залізняка якийсь майор припадав йому до грудей. — Ех! Друзе мій дорогий, Максимушка!.. Наша матушка Росія всьому свету галава. Пам'ятай це. В Росії всьо дістанеш: чини, ордена... Служи тільки вірою і правдою.

Залізняк теж у червоному жупані; розпоясує свого пояса. Відкинув пістолі, відчепив шаблю.

— Ну й шабля в тебе!.. Ну й шабля!.. — майже плакав від захоплення майор. — Оттоо, шабля!..

— Візьми собі її, — знехотя промовив Залізняк.

— Братец ти мой!.. Дай, дай поцілую.

— Візьми на спомин, а козак іншу здобуде.

Гонті стало раптом весело й радісно. Десь, у закутках мозку майнуло: — Хвалити Господа!.. Кінець уже. Пристали ми вже до твердого берега. Тільки треба нарід заспокоїти, а далі все піде добре. І земля народові, і всі старі права козацькі вернуться. Цариця збереже і зміцнить.

А над вухом Кологрівов бурмоче: — Друг мой! Начорта вам стільки людей тримати в таборах? Скільки їх у вас?.. Тисяч дві?.. Ну, я розумію, — козаків запорозьких тримати. Це так. Але нащо мужву тримати?.. Ця-ж чернь тільки даром хліб жере.

— Правду каже москаль. Нащо нам стільки людей? Запорожці нехай залишаються, а посполиті най собі розходяться.

— Аах! Та у тебе-ж перстень!.. — раптом звернув увагу Кологрівов. Вхопив Гонту за руку, став приглядатися до перстеня. — А що то за камінь?..

— То перстень родинний... — знехотя відповів Гонта.

— Родинний?.. Але-ж і самоцвіти!.. І оправа дивна. Не бачив ще такої. Видно, — загранична робота. Польська?.. Мені цей перстень дуже доподобив. Дуже...

Гонта ледь, ледь посміхнувся. — Хитрий москалюга, — подумав. — Бачив, як Максим віддав свою шаблю майорові, то захотів мого перстеня... Спокійно: — Цей перстень — стародавня пам'ятка. Дуже стародавня. Діставсь мені від матері.

А потім, ніби на потіху, додав: — Родових цінностей не збувають. Навіть козаки. Вони переходять з роду в рід.

— Нууу, — протягнув, посміхаючись примушено, Кологрівов. — То даруй мені щонебудь.

— З великою охотою.

Вийняв із-за пояса кинджал у піхві, обсипаний тур-
кусами. — Візьми на спомин.

— Ох, братец ти мой радной!..

Почали цілуватися. Радісний, задоволений Кологрі-
вов між поцілунками продовжував своє: — А ти мужву
все-ж розжени. Нащо тобі їх стільки? Банда! Солдати,
не солдати, а годувати треба.

Кричав до своїх джурів: Ей, Васька, Ванька! Віна...
Водкі!..

Гульня тяглася цілу ніч. На другий день те ж саме. І
так пішло. Щодня чаркування, гульня, веселість.

А тим часом у москалів щось робиться. Від табору
донських козаків, якими командував Кологрівов, щодня
від'їздять «штафети», — кінні козаки з листами то до
Гумані, то до Манастириськ. Чутки, — одна одної див-
ніші. Ото під Гуманню стоїть уже полковник Гур'єв і
хутко щось розпочнеться. Десь, кажуть, польський ко-
роль хоче віддати цариці все Правобережжя. Зроблять
тоді Гонту воєводою Київським, а Залізняка — гетьма-
ном на Запоріжжі. Жидам невільно буде тоді брати хри-
стіянських маєтків в аренду, а в містах кожному припи-
саному до козаків, видаватимуть раз на тиждень кухоль
горілки.

Гайдамацький табір поволі все рідшає й рідшає. Ча-
стину селян відпускають додому, бо «мужва» не в стані
витримати тягарів військового, солдатського життя.
Зброю від них відібрали та найліпші рушниці дісталися
дончакам. Між дончаками й гайдамаками взаємини як-
найкращі. Щодня то в таборі дончаків, то у гайдамаків
спільні наради козацьких ватажків і московських стар-
шин. Нарadi закінчуються спільними бенкетами та за-
тягаються аж до пізньої ночі. А дивлячись на них і зви-
чайні рядовики, як дончаки, так і гайдамаки, гуляють не
гірше від старшин.

Одного дня по обіді, коли в обох таборах усі спочи-
вали, прийшов Кологрівов до гайдамацького табору.

Розхристаний, заспаний, зі скуйовдженим волоссям; люльочка в зубах. Відхилив завісу до шатра.

— Послухай, Гонто!..

— Ходи, ходи! — запрошував Гонта. Мені привезли з Росошок ковбасу свіжу. Жінка забила кабанця та прислала, — треба попробувати. Добре, що прийшов... Сідай.

Але Кологрівов не сідав, немов кудись спішився. — А де Залізник? — спитав понуро.

— З козаками... Якись там вправи в лісі. А може й так собі у лісі спочиває.

— Ага... Ну, добре. А я до тебе. Слухай, брате... Може б ти мені продав свій перстень? Він мені дуже до вподоби. Йй-Богу!.. Ну, як?..

— Який перстень? — не зрозумів Гонта.

— Ну, оцей-о, — знетерпеливився Кологрівов, показуючи на руку Гонти.

— Вибач, друже, але не можу. Я б тобі найліпше подарував його, але й подарувати не можу. Це не тільки родинне, але й пам'ятка з діда-прадіда.

— Продай. Дам сто рублів. І не асигнаціями, а деньгою. Золотих сто рублів. Дуже вже мені той перстень припав до вподоби.

— Повір, що не можу. Скажи, братіку, — коли б я попросив у тебе «нательного» хреста, яким тебе хрестили, чи ти мені його віддав би?..

— Ну, чого ж там?.. Якщо хочеш, — віддам тобі «нательного». Ну?..

— Хочеш, я тобі подарую щось інше? У мене в хаті, в Росошках, багато різних речей, які я і мій батько придбали за свої походи та битви. Знаєш, — поїдемо завтра у Росошки. Сам вибереш собі, що сподобаєш. Ну, побачиш мій маєток, жінку...

Кологрівов хмуро посміхнувся. — Де вже там дивитися...

Бажаючи загладити гіркість відмови, Гонта запропонував випити по чарці.

— Ні, не хочу. Не треба. Піду.

— Чекай, підемо обидва до наших.

— Ні.

— Чекай же, коли по тебе заїхати завтра? Рано, що?

— Приїзди, коли хочеш. Ну, рано... — погодився понуро москаль.

Коли рано Гонта під'їхав до полковницького шатра, трохи здивував його великий рух, що панував серед донців. Солдати сідали коней, поїли їх, ніби готуючись до якоїсь дороги.

— Збираються кудись?..

Але своїх спостережень голосно не вимовив. Віддавши коня вартівникові, що чатував біля шатра, увійшов до полковника. Кологрівов у повній парадній формі, при шаблі, у напудреній перуці, стояв біля столу і щось їв. На привітання Гонти не звернув ніякої уваги, наче не чув.

— Тьху! — весело сказав Гонта, — який лихий... чи оглух?.. — І голосно повторив: — Добридень.

Полковник і цей раз не відповів. В очах Гонти відбилосся здивовання. Знизав плечима й сів верхи на стілець, що стояв біля полковницького ліжка. Кологрівов все ще не помічаючи Гонти, закомандував: — Ванька, квасу!

— Та нащо тобі квас? Вип'ємо у мене господарського.

Кологрівов не відповідав. Коли Ванька приніс йому кухоль квасу і то лиш один, Гонта все ще певен, що Кологрівов ображений за відмову перстень, жартував: — А у вас не ведеться, щоб і гостей частувати?

І тепер лиш Кологрівов підвів на Гонту очі. — Што? — мовив похмуро та злобно. — Ах, ти мазела!

Прискочив до Гонти і той не встиг опам'ятатися і зрозуміти, що саме коїться, як Кологрівов ударив його з усіх сил в обличчя.

Гонта, що більше сподівався своєї раптової смерти, ніж цього, мить стояв остовпілий. — Що це?! — і вхо-

нився за шаблю. Та це хвилеве остовпіння його й згубило. Не встиг витягнути шаблі дополовини з піхви, як опинився в руках чотирьох здоровенних донців.

— Закувати його в колодки! Дать йому в морду!

— Що се? За що ж?..

Солдати, не відповідаючи, залізними кліщами тримали його за руки, в'язали ремінем; два інші набивали на ноги важкі дубові колодки. В лісі й таборі чути було якісь крики, лайку; розпочалась стрілянина.

— Що це робиться? — ломав голову Гонта. І раптом ударило, як обухом: — Москалі зрадили. Кінець. Стара історія: Андрусів, Переяслав, Петро. Вічний, безсмертний ворог, зрадник, посіпака. — Будь ти проклятий! — кинув через затиснуті зуби.

— Гатов, ваше високоблагородіє, — відсалютував Кологрівову один з дончаків.

— Пашлі вон! — відповів той.

Солдати спішно кинулися із шатра, полковник прискочив до Гонти, що лежав, мов колода на землі. — Ну, що ж? Захотілось козацької свободи? Маєш!

— Будьте ж ви прокляті зі своєю свободою, царцею, по віки вічні, з роду в рід, вовче поріддя...

— Ну, ну, мовчи ти.. Ім'я матушки не вимовляй собачими устами. Вот получиш вольность Малососсії... увідіш...

Все, що знайшлося в сухому, гарячому роті Гонти, вихаркнув москалеві в обличчя, підірвавшись на лікті. Той залаяв по-свому й копнув лежачого чоботом у бік. — Нема чого з тобою «разгаварівать».

Перевернув Гонту обличчям до землі, вхопив за зв'язані руки. Гонта зрозумів чого хоче москаль, затиснув п'ястук.

— Ааа! — то ти так?!

Став коліном на спині сотника, притиснув його до землі; кинджалом, що недавно подарував йому той, сікнув по пальці, на якому був перстень з перлою. Пальці не розпростались.

— Не даєш, — самі візьмемо.

Вдарив ще раз. — Ах, ти сволоч! Пустиш, чи ні?.. Одсічемо з пальцем. Вовтузився біля зв'язаного, намагаючись здерти перстень з руки, а разом боявся розрізати ремінь, яким були зв'язані руки. Спішився. Тим часом поза шатром галасування і стрільянина набрали характеру якоїсь битви. Гуділи труби московських сурмачів, а з козацького табору били бубни, що скликали козаків. Донці та карабінери наступали на гайдамацький табір. Два солдати вскочили в шатро. — Наступаєм. Просят...

Полковник вискочив, рванувши завісу та нашвидко поправляючи шаблю. На полі, що лежало біля лісу, в якому сиділи гайдамаки, карабінери й дончаки зганяли гайдамацькі коні, що паслися разом із московськими. Розстрільна карабінерів наступала на ліс, з якого відстрілювалися гайдамаки. Частина солдатів в'язала кількох гайдамацьких ватажків, що невідомо яким чином опинилися в таборі дончаків.

— А Максима паймалі?..

— Нікак нет...

— Ех, балвани, мать вашу...! Максима паймать надо. Аднаво*уж імеєм. Ех, дуракі, раззяви!.. Всьо сам должен делать. Упустілі. (Все сам мусиш робити.)

* * *

Саме в той час, господиня луцького єпископа Гарушевича, — старостиня Захаржевська збиралася виїздити з Луцька. Сиділа у вітальній кімнаті єпископського двірця у Луцьку й фроздумувала. В сусідній кімнаті чулися важкі кроки єпископа Гарушевича. Пані старостиня думала й думала. Все не рішалася, — куди їй їхати.

Князь Михайло Любомирський, старий але добре законсервований чолов'яга, що володів тоді Дубном, закликав єпископа на контракти, а що не запрошувати разом з ним і його господині, — було б образою для біскупа, то запросив і паню старостину.

В листі своєму до єпископа згадав князь, що на кон-

тракти приїде відома пані Фарінелля — італійська співачка, що того часу збирала багато лаврів. Тому, що лікарі заборонили єпископові вживати напйтків, то, — писав князь, — у моїх льохах знайдуться рештки такого вина, яке Христос в Кані Галілейській сотворив із води. Гарушевич, читаючи цього листа, щиро сміявся.

— Ха, ха, ха! Князь Михайло ніколи не визначався зайвою побожністю. Та й хто нині може цим похвалитися?. Жаль, дуже жаль... На таких контрактах багато приємностей. О!.. Та що зробити, коли Стемпковський запрошує до Гумані. Там із тим різуном, Гонтою, роблять кінець... Хоча й не зловили другого, але головний є. Куди ж їхати?.. До Дубна, чи до Гумані?.. І будь тут розумний!..

Хтось дискретно постукав у двері.

— А, отець Ян?! Дуже добре, що ви прийшли. Дуже добре. Отець Ян Вислоух завжди був добрим дорадником біскупії. Хоч молодий, але... Слухайте, отче, маю запрошення: одне їхати до Дубна на контракт до князя Михайла. Будуть там і добрі вина, і Фарінелля, і порядне товариство... Друге, — їхати до Гумані, — там роблять кінець з Гонтою... Отим різуном, що хотів було зробитися воеводою київським. Все панство з'їздиться. Куди нам їхати?.. Як думаєте?..

Ксьондза Вислоух мовчки низав плечима. Досить ще молодий, високий, кремезної будови, здавався в цій кімнаті якоюсь брилою, що ненароком упала в кімнату і не знає куди повернутись. — Та що ж може порадити вашій ексцеленції скромний ченчик?.. Тільки... на мою думку, нема чого їхати на те катування... А тимбільше, коли з нього роблять видовище...

— Нууу, нам моралізувати нема чого. Тепер такі часи, що ми всі вольтеріянці. Хе, хе, хе!

Отець Вислоух, нахмуруючись: — А чи не більший пріх їхати на катування, як на забаву чи видовисько?..

— О!.. Тут ніхто нікого не катує. Річпосполита карає злочинця. Ех, отче Яне! Є в вас багато схизматицької

крови, а разом і цих симпатій до тих гайдамаків. Ви ж, здається, з хлопів?.. Колись ще готові вскочити в якусь схизму. Ви й добрий компан, і випивака непоганий, але чого ви до тих хамів маєте нахил, я не знаю...

— Чи я знаю?.. Трохи тутешньої крави я маю у жилах. Батько уніят, а дід православний, гайдуком був у його милості князя Четвертинського. Прозвали його Вислоухом, що мав великі вуха, а по-справжньому прізвище — Ханенко. Мати моя католичка...

Потім отець Ян, немов признаючись у якомусь злочині, схилився й розвів руками. — Може нас розсудить пані старостина. Жінки милосердніші.

Єпископ засміявся. — Ще цього бракувало! Ну, ну, подумайте самі, отче Яне... Крім того, що заводите схизму в єпископськiм дворі, кажете отверто, що жінки милосердніші... А де-ж те наше милосердя? Ми єпископ, духовний... Ах, отче Яне, отче Яне!..

Відчинив двері у сусідню кімнату. — Чи ласкава пані нас не розсудить?.. І то судом праведним, судом Соломона... Тут-бо отець Ян обвинувачує свого єпископа в немилосердності. Що?.. Ха, ха, ха!

Пані старостина, дебела, досить молода ще і гарна, яка неначе очікувала цього заклику, вимовила, присідаючи: — Якщо ексцеленція дозволять мені вислухати, про що йде мова, то може й жіночий розум на щось пригодиться.

— Що пані більше до вподоби: їхати до Дубна на контракти, де будуть: Фарінелля й добірне товариство, чи, у зв'язку з останніми подіями на Гуманщині, їхати на остаточне зліквідування того різуну й ворохоубника? Як ви гадаєте?..

— І мови нема, — тільки до Гумані. В Дубні контракти щороку... Ще поїдеться... А в Гумані?.. Хто знає, чи прийде ще коли така нагода, як нині, подивитися на всі історії... О, ні... Тільки до Гумані. Бути при покаранні останнього ватажка, — це ж подія. Моя скромна жіноча думка за поїздкою до Гумані.

Змовкла, роблячи навіть крок назад, ніби підкреслюючи свою скромність.

— *Fiat voluntas tua*, — урочисто закінчив єпископ. — Йдемо до Гумані. Збирайтеся, отче Яне.

А потім, стоячи біля дверей, разом з отцем Яном, додав киваючи головою:

— Ви не знаєте жінок, отче. І коли йде про милосердя, то хто знає, — чи не є наймилосердніший той мужчина, який ніколи не знав жінки...

.....

Через п'ять днів у Гумані зустрічали єпископа. Сполохана Коліївщиною шляхта, що порозбігалася була, як миші з комори, тепер верталася до покинутих маєтків радіона й самопевна.

На привітальнім бенкеті єпископ звернувся до когось із місцевих панів: — Де ж той?... Той ваш страшний гайдамака? Цікаво було б подивитись на нього...

— О, як ксьондз біскуп зволють, то це можна у кожній хвилині. Сидить пташок під ключем. Може завтра? Що?..

— Дуже вдячна, дуже вдячна, — відповіла за єпископа пані старостина і, немов залишаючи останнє слово за своїм опікуном, докинула не без зальотности: — *N'est pas, vorte excellence?*

— *Est bien*, — погодився вдоволено єпископ, встаючи з-за столу.

На другий день єпископ Гарушевич оглядав Гумань в супроводі цілого свого почету. Показали йому й Гонту.

До в'язничної келії увійшов перший генерал Кречетников, що вважав себе господарем Гумані. Вів перед себе двоє дітей вбитого гайдамаками губернатора Гумані, Млодзяновського. За ними поступав із повагою єпископ, старостина, військові. У келії було тьмаво. Загратоване, мале віконце забито ще й знадвору дошками.

— Свічку! — скомандував генерал. Червонявий блиск умить забігав плямами на темних стінах та освітлив середину келії.

Гонта сидів на якійсь колоді, закований у ланцюги. Рештки пошарпаного жупана прикривали плечі. Голову спирав на руки, закриваючи долонями обличчя. Через пальці, аж на кільця залізних обручів, що стягали поси-нілі руки, спадав довгий, чорний оселедець. Обголена по-тилиця і кремезне плече якимось презирливо були відвер-нуті від дверей.

Товариство зупинилося на порозі, мов боючись пе-реступити його. Тільки Кречетніков, попихаючи поперед себе Вероніку й Павлуся Млодзяновських, підійшов май-же до самої колоди, на якій сидів Гонта. Кінцем піхви від шаблі штовхнув плече в клаптях шовкового жупана. Воно залишалось непорушне. Навіть чуб, на пальцеві Гонти не повернувся.

— Слиш, ти?.. Ізувер!.. — гукнув москаль. — По-смастрі на етих сірот. Может бить твайо серце садраг-ньотса... а?!

Зігнута постать не рухалася. Всі стояли скупчені в дверях, з цікавістю приглядаючись. Хтось пробував глу-зувати; йому вторив дзвінкий жіночий сміх. І враз за-пала мертва тиша. Пронизливий брязкіт заліза споло-хав усіх, йому відрухово відсахнулися назад. Постать, що сиділа відвернута до дверей плечима, раптом рвучко повернулася. Гонта випростав свій стрункий, рослий стан і лицем звернувся просто до Кречетнікова. Підвів очі. Ненависть, погорда, презирство.

Єпископ мимоволі підвів руку — чи хотів перехре-ститися, чи мов відштовхував від себе якусь мару. Кре-четніков вхопився за шаблю. Далекі очі зупинились на гостях. — Здох би ти разом з ними! — крикнув крізь затиснені зуби. Блиснула пара чорних, як ніч глибоких і як ніч нерозгаданих очей, в яких спалахнуло щось, мов червоне сяйво далекої пожежі. — Забирайтесь до чорта! — прохрипів набряклий ненавистю голос. — Жаль, що не здибалися трохи раніше...

В'язничні двері гримнули, заскреготів засув. Сотник насулено опустився на свою колоду. Його голова похи-

лилася знов на сковані руки. А з коридора, крізь щілину, донісся гамір стривожених голосів тих, що опинилися за дверима. — Він ще й тепер, у кайданах, страшний та непокірний. І якийсь дзвінкий жіночий голос додав: — Шарман, далєбі, шарман. Гонта затулив вуха. — Прокляті! — застогнав крізь затиснені зуби.

Хвилинку в келії панувала ніч і тиша. Крізь щілини між дошками просочувались тоненькі нитки золотого літнього полудня, чути було цокання сокир.

— Для мене ладять поміст... — майнуло десь із гризьким гумором. — Так дурневі й треба. Повірів у приязнь московську... Хай же буде для других наука. Не братайся з москалем по віки вічні. А повірив, — плати головою...

В ту мить тихо зідхнув засув, рипнули двері. Хтось безгомінно переступив поріг. Висока закаптурена постать ченця зарисувалася в рамі дверей. Увійшов. Засув засунувся знов.

— Бог із тобою, — обізвався майже беззвучний голос. Тихі кроки наблизились до в'язня. М'яка, тепла рука лягла на голе плече Гонти. Струм тепла пробіг по тілі. Проте не порушився.

— Спиш? — прошепотів над ним чийсь голос. Гонта мовчав.

— Обізвся. Чому не хочеш говорити? — питав по-українськи той.

— А чого тобі треба? — гаркнув нетерпляче в'язень.

— Був у тебе священик?

Гонта глянув з-під брів. Приглядався довго, заки пізнав у п'їтмі лице католицького кармелїта, отця Яна Вислоуха, капеляна князя Четвертинського, якого не раз здибував у Гумані.

— Був, чи не був, а в тебе сповідатись не буду.

Чернець, мов не чуючи цього, сїв на колоді біля в'язня.

— Я не прийшов тебе сповідати, — мовив тим самим спокійним голосом. — Прийшов лишень запитати тебе, як ближній ближнього, як християнин християнина,

чи не хочеш висповідатися? Чи не прагне душа твоя слова потіхи?..

Обірвав раптом. Плече, на якому спочивала його долоня, здригнулося. Щось давлюче, гризуче підступило сотникові до горла й, не то сміх, не то дрож огиди, струнули ним. — Що ж це, отче Яне?.. Шпигуном підслав тебе Стемпковський до мене? Чи може москалеві вислуговуєшся? Га?! Усі ви ближні, християни... Ціла твоя Польща по-християнськи, по-ближньому катує сотні років наш руський, православний нарід, аж до Коліївщини тепер, як до Хмельниччини колись, привела. Йди геть, звідкіля прийшов... Я говорити з тобою не буду...

Голе плече знов застигло, мов брила граніту. Кармеліт зняв свою руку, але не відходив. Мовчав. Так деякий час сиділи в сутінках темниці.

— Рах tecum... — почулося ледь чутно. — Мир тобі. Господь з тобою, — немов виправляючи своє латинське зідхання, повторив по-українськи чернець.

Знову запала тиша. Але слово це чомусь порушило Гонту. Насторожився. Тепла рука знов лягла на його плече.

— Я не з тих... — почув біля своєї лівої щоки. — Прийшов до тебе, як справжній слуга Божий. Не віриш?.. — могут відійти.

— Вже трьох ксьондзів і піп приходили сюди з християнським словом, щоб випитати, де захований скарб мій, а може й ще дещо... Та їм це не вдалося, — не вдасться й тобі, — відповів спокійно.

Знов мовчанка.

— Я не прийшов випитувати, — прошепотів монах. — Хоч мене для того й прислали. Інакше я б не зайшов сюди. А зайшов я... просто, з великої скорботи. що стільки жорстокої ненависті між людьми на світі... Ненависть родить тільки ненависть, а зло родить пімсту. Думаєш, — не знаю... Твій гріх породжений гріхом цих, що нині тебе судять. Ти знаєш, що вони там готовлять для тебе?..

— Знаю, — майже байдуже відповів Гонта. — Не дурно ж випили пару бочок меду, заки придумали.. Придумували довго й мабуть придумали добре.. Ксьондзи та біскупи помагали в цьому, — засміявся гірко. — Цим я не журюся, — раз мати родила. Однако, коли вмерти, аби по-козацьки вмерти. Не перший я й не останній. Тисячі замучили, — тисячі замучать ще..

В міру, як говорив, пальці на його плечі затискалися дужче, майже впиналися в тіло. Гонті, чомусь, ставало від цього легше. Чим більш дрижав віддих ченця на його щоці, тим твердіший, бадьоріший ставав його голос.

— Не це мене журить, що мучитимуть і замучать. Пусте!.. Для них це бенкет. Ну, нехай бенкетують.. Колись ще захлинуться нашою кривлею.. Ха, ха!.. Захлинуться, їй-Богу! А за те, що сталося, я не каюся. Так мусіло бути. Каюся, що вигубили тої нечисті мало й що повірили другій собаці, московській.

Порушився, наче хотів схопитись на ноги. Від цього дзвінко забрязчали кайдани. Гонта засміявся. — Ні, не побачать мого каяття. Не почують стогону, ні крику. Не діждуть, прокляті! — говорив жагуче, крізь затиснені зуби і замовк.

Чернець мовчав також; щось важив, переважував у думці.

— Зле сталося, що жертвою пімсти впали безборонні жінки та новинні діти, — прошепотів ледь чутно.

Гонта відповів не зразу, але голос його пролунав упевнено й спокійно. Бреніла в ньому жагуча, незломна завзятість, щось фанатичне, що надавало йому крицевої сили.

— Жінка наїздника, такий самий ворог як і чоловік, а з дітей ворожих виростають такі ж люті вороги. Коли у твій кожух налізуть воші, — ти не розбираєш, — гнида це, чи воша? — б'єш однаково і воші, і гниди, бо з гнид вилазять воші. Можеш це їм сказати. Більш мені нічого балакать з тобою.

Обірвав раптом, мов соромлячись, що непотрібно розбалакався. Схилив голову, думки мчали табуном степових коной, скуйовджені, вихристі. Зимна смуга текла по плечі, де передтим лежала тепла ченцева долоня.

— Ні, не від того не знайти мені супокою в думках. За це я спокійний. Тривожить щось інше... гадом сеє під серцем, доки не заспокоїть кат. Коли б хутчій, — не мучила б ця думка.

— Яка?.. — сквапливо спитавсь кармеліта. Гонта здригнувся від раптовости цього питання. І враз ненависть, злоба та глум піднялися в ньому з новою силою.

— Зрадів, що покаюся?.. Розкажу, де скарби... — закричав майже. — Ще, може, видам інших ватажків... Ні, отченьку святенький. Зарано тішитись, — не скажу. Паси будуть дерти, різатимуть на часті, сплять живцем, як Наливайка у своїй Варшаві, — нічого не почують. А як і почують що, то самі злякаються цього. Ха, ха!..

Темно було і Гонта не бачив ченцевого лиця, ані той Гонтиного. Але враз у тиші почулося хлипання і на зльодовілу від кайданів руку сотника упало щось тепле. Нараз дві долоні обхопили голову Гонти і з гарячим віддихом почулися слова:

— Господь із тобою, Господь із тобою, брате!

І так само шепотом спитав сотник:

— Це правда, отче Яне?.. Я чув колись, що ви... що мати ваша перехрестила вас ще хлопцем на своє, на ляцьке... Правда це?..

Кармеліт мовчав.

— Скажіть, скажіть правду. І так вже нікому не перекажу цього. Все ж одно, що скажете в могилу. Ви може колишнього Вислоухового Зінька свояк, чи брат, чи син може? — Його ж також ляхи закатували, а дітей десь вивезли... Може це ви один із них? — отче Яне?... По-справжньому Ханенко Зінько звався, Вислоух на прозвисько. Правда, отче Яне?..

Гонта тиснув здеревілими своїми руками руку кар-

меліта, лицем близько принавши до його обличчя. Допитувався жагуче, гарячково.

— Правда, — ледве чутно відповів чернець.

— Значить у вас наша кров козацька?..

— А ти ж думав... чи прийшов би я до тебе, якби не ця кров?.. Коли б жаль не стискав мого серця?.. Якби не бажання, хоч чим небудь полегшити тобі. Ох!..

Ксьондз Ян перехрестився, почав шептати молитву, склавши богомільно руки.

— Хай Господь, суддя справедливий, розсудить гріхи наші, нехай нам простить... Господи! Прости й мене грішного... — гомонів півголоса, коли Гонта похнюпившись думав щось, чи може також молився. Коли чернець скінчив, перехрестившись, козак промовив:

— Отче Яне, отче Іване! Чи міг би я вас просити, зробити одну річ?..

— Що саме?.. — спитав трохи нерішуче священик.

Гонта завагався. Враз спалахнуло щось в ньому, заговорив знову хутко, спішучися. Боявся, що губить останню надію.

— Ось бачите, — показав свою ліву руку, обв'язану закривавленою ганчіркою, — тут був перстень... Мій родовий перстень. Пам'ятка. Найдорожча, найцінніша з усього, що я мав. Перстень старовинний. Бог знає який старовинний. З перлою. Якась свята перла. Мати передала мені його. І в мене його забрали. З пальцем разом відрізав москаль. Кологріговав... знаєте його? Проклятий Юда, гад! Мій родовий перстень, пам'ятка по матері. Ви розумієте, отче? З перлою, що мала бути якоюсь святою сльозою... І вона у того... того проклятого московського гада...

Кармеліт стояв зі спущеними долі очима, похитуючи притакливо головою. Голос Гонти жебонів, хрипів жагучим благанням.

— Заберіть його, отче. Заберіть від нього. Молю вас, заберіть це якось. Киньте його у вогонь, у воду, тільки щоб не був він у руках ворожих, — ляцьких, ні

московських. Зробіть це, отче Яне. Зробіть, в ім'я Хри-
стове.

— Але як же мені це зробити?.. — тихо зойкнув
майже, чернець.

— Як знаєте. Може якось удасться. Може хтось
поможе...

За дверима почулися кроки. Ступало декілька пар
чобіт. Засув брязнув. Отець Ян склав молитовно руки,
похиливши голову.

— Зроблю, — кинув тихо. — Во ім'я Отця, і Сина,
і Духа святого...

Іван Гонта, гуманський сотник придворних Сердю-
ків Селезія Потоцького, схиливши голову, перехрестив-
ся тричі. — Амінь, — сказав глухо.

На порозі стояв московський старшина та кількох
салдатів.

Брев'яр отця Яна

Тихою, прозорою осінню, коли вже поля опустіли, холодними ранками збуджуються і встають в далечинах ліси.

На небосхилі щораз виразніше вирізуються їх ріжнobarвні купули, а на шпiлях їх запалюються золоті й рожеві світла.

Огнявiють на сонці небеса, мрiйно перешiптуються сади та ліси, протирають заспані очі села, в'ються, перохрещуються, їздні дороги.

Десь між горами причаїлося село. На краю села, серед дубів, смерек та бозу біліє панська садиба. Дім з мезаніном; на ганочку кольони; широкий, з травником посередині, дiдинець. Старі, камінні леви, змуджені своїм довголітнім стоянням, бережуть сонно доступу в мережану браму. Довкола паркани оточують старий, дрiмаючий сад, де угинаються під овочами віти і де смерком ходять тіні.

Тутки жив пан. З цих панів, що бувають або мрiйниками, або деспотами й міцні своїми жорстокими душами, неподiльно панують над своїми крiпаками. Це той давній пан, зросійщений чи сполячений із кількох поколінь, або чужинець, що забрiвши з чужих земель та осiвши тут, сам мимоволі перейняв щось із навколiшнього життя, з думи, з подиху степів, лісів та хаток. Споєний соками землі, непомітно, але могутньою силою її зачарований.

Проходимо й плачемо. Ох, Україно! Ти, що забула себе, ти, що не знала ціни ні собі, ні своїм багатствам. Ти тут десь, у цих панських будинках, у цих мезанінах, серед старих статків, у кімнатах низьких та просторих. Ти тут, десь, у закомірках... В передпокоях, коли увiйти;

серед вішалок і одежі, чи в їдальні, у бібліотеці, серед поживклих чужих книжок. Ти, як наймичка, стирчиш біля дворей, ховаєшся у прадідівські штудерні статки місцевого виробу, спиш у гаптованих жупанах, що бутвіють у скринях, пануєш мовою і могутньою піснею, що вривається в кімнати з кухні, зі двору, з широких ланів.

І навіть ті кімнати, що не розбереш, чи то кімнати, чи антикварня, здаються іноді такі українські, якоюсь вишивкою. кинutoю на килимку, чи на подушці, якимсь глечиком, мереженням у квіти.

Старовинні полиці, скляні шафи з порцеляновими ляльками, свічники, круглі столики, де на середині чарує очі якась інкрустація.

У дальших кімнатах череваті комоди, параваники з химерними визирунками, різьбленими прикрасами. Усе давне, мов допасоване до цих стін, шаф, креденсів. Немов разом із господарями і речі їх пройшли шлях років. Неначе стали рідні і речі, і люди.

Збуджується давнина. Правдива, дійсна, де, як емаль, вкріплено усе — своє й чуже.

Коли проходите цими садами, алеями й кімнатами старого дому, скрізь овіває вас міцний, пахучий дух Батьківщини, що віддалася чужому... І малій Лізі, що ходить тихенько по кімнатах бабуниного дому, здається, що в кімнатах, крім людей живих, живе ще хтось — незримий, хтось, хто ходить, щось шепче. Немов шелестить шовк жіночих одеж, брешуть клявікарди і в менуеті парами пливають якісь постаті-мрії.

У кутку великої, похмурої кімнати, якої вікна дивляться у сад, стоїть фотель. З високим оплеччям, просторий, вибитий злинялим адамашком, на кручених дебелих ніжках. Дівчина втуляється в нього і, спершись головою об бильця, поринає в мрії.

То неправда, що тільки самі люди мають душу. І в старих речах живе їх душа. Низькі, приземні канали, столи круглі й довгі, шафи, шафки, всі вони розмов-

ляють. Тільки не кожен розуміє цю мову. Це мова тиші, мова шелестіння, неначе зідхання. Ті речі кажуть, що є сили темні і ясні, що існують чуда, що серед кімнат є погані й добрі...

Замріяна сидить Ліза і тільки раптом розбуджує її гра годинника. І думка біжить у такт із грою. — Старий годинник.. Скільки років він усе іде, іде?.. Може сто, а може більше...

Прикрашений бронзовими кольонками з машинерією у скляному гльобі, на мармуровій підставці, з бронзовим дашком, він також має душу. Він жие. В ньому стільки шрубок, коліщат. Все рухається, мигтить і він іде. Іноді спокійно, немов замислений: тік-так, тік-так; а часом, згадавши, що перед ним безконечна дорога, при-спішує кроку і чикає хутко, хутко. Або враз, дійшовши до якоїсь мети, починає грати: — Трам-бам-бам!..

Порцелянова пані, що стоїть, мов застигла, на бронзовому дашку, в криноліні, у пудрених кучерях, із віялом в руці, робить плавно декілька турів менуету і знову застигає в граційнім реверансі.

А як западає густий сумерк, — стара ясенова шафа з книжками почина тріщати. Рипотить біля ватрану підлога, неначе хтось невидимий ходить тихо по кімнатах; бильця фотелів рухаються, із-за важких дубових рам свічада, портретів хтось виглядає, щось промовляючи.

Щораз більше темніє у старому домі. Лізі робиться солодко і страшно. Вона не боїться. Тільки хтось обіймає її неначе руками за плечі, стискає ледве відчутно. Тоді, вбравши ще більше голову в рамена, дівчина вслухується в тишу, в її метушливе царство.

Хтось увіходить. Старий, сивий льокай в синім жупані хоче засвітити свічку.

— Не світи, не світи ще, Тихонцю, — схоплюється Ліза й здмухує запалений сірник. — Розкажи щось краще... Ось ходи.. сідай тутки.

Вхопивши Тихона за руку, тягне до фотелю. Старий, отягаючись, сміється потихенько. Добродушне по-

морщене лице з останками білого чуба похиляється до дівчини.

— А ти що тут робиш, у п'ятьмах?.. — питає картаючим тоном. — Там тебе генеральша кличе.

І зараз-же голосно каже:

— Баришня, ідїть. Їх превосходїтельство кличуть.

— Цить, цить, Тихонцю.

Тепла дитяча долоня затулює йому рот. Потім, знічев'я, дитячі руки пхають його у фотель. Він не встигає, впавши, поправитись як слід, коли дівчина вже сидить у нього на колінах і, вхопивши обіруч за вуха, термосить свавільно.

— Баришня!.. Хто баришня? Я тобі „баришня”? Поганий Тихонцю!.. Не називай мене так, чуєш? Не хочу, не люблю. Краще кажи казку. Таке щось давнє... давнє, знаєш?..

І ручки ніжно гладять лисину старого, а голос несливо брєнить.

— Таке, як ти це вмієш... Розкажуй, Тихонцю про гайдамаків, як тоді...

— Цить! Не можна. Там бариня чекають. Іди до них, бо сердитись будуть.

— Най собі сердиться; не піду до неї. Не хочу. Я її не люблю. Не люблю бабушки. Мені тут так добре... Я собі сама казки розповідаю. Ось той із панею годинник... він живий, знаєш?.. Або отой їздець залізний, що стоїть на ватрані... Ти кажеш, що це Гонта?.. Розкажи, Тихонцю, хто це такий Гонта?.. Ти колись обіцявся...

— Колись розкажу. Тепер нема як. Треба канделябер світити.

Старий лагідно зсовує дівча з колін, іде до дверей, але вона одним плигом заступає йому дорогу, розхрестивши руки, не пускає. Сміючися, кидається на нього, звалює назад у фотель. Старий також хихикає дрібненько, обтираючи очі. Вона закида йому на шию руки, голос її брєнить майже благально.

— Посидь, посидь зі мною, хоч трохи. Бабушка там

розкладає пасіянс і зовсім не кличе. Скажи лиш, хто такий цей Гонта? Розбійник?..

Дивлячись пильно в Тихонове обличчя й, помітивши на ньому зажурене вагання, повторя настирливо:

— Розбійник, скажи, Тихонцю?!

— Ні, то був козак. Колись, були такі гайдамаки... Проти панів, поляків бунтувалися... О, колись, моя пташко, вироблялися штуки... Страшно згадувати. Вночі спати не будеш...

— Ні, розкажуй, розкажуй, Тихонцю!.. Я люблю страшне.. Цей Гонта проти поляків, кажеш?..

Дівчина міцно тисне його за шию; очі її блистять серед смерку.

Еге!.. був ще з ним і другий, Максим звався. Обох закатували москалі й поляки, десь тут недалеко, у Серббах, чи в Кодні. Замучили там силу, силу гайдамаків. Мій батько бачив те страхіття сам, на власні очі. З них живих паси дерли, язик виривали, вилуплювали очі. А Гонті найважчі заподіяно муки...

— Защо, защо, Тихонцю?.. Що ж він зробив такого? — пошепки питає Ліза. Питання довго без відповіді бренть серед тиші.

— Защо?.. Було таке діло... — Тихін ледь чутним голосом. — Побив багато жидів та поляків. Його духу ще й досі бояться, хоч то вже творилось зо сімдесят років тому.

— А за що ж Гонта бив жидів та поляків?

— За кривди. За великі кривди, що людям робили. Що знущалися віками з нашого народу. Ще, мабуть, гірше робилось як тепер. Хто вже там знає, моя пташино. Давно діялося. А нарід пам'ятає. Й досі поминає його в молитвах.

— Готну?

— Еге-ж, і Максима.

— То Гонти нема вже? А я думала, що він жиє ще...

— Ні, то син його, кажуть, десь криється тутки. Він ще помститься колись за батька.

На сходах враз чути шелестіння, постукування кием. Двері до кімнати відчиняються раптом і на порозі стоїть генеральша. Сперта на палиці правою рукою, у лівій тримає палаючу свічку. Підносить її високо й огляда кімнату. Худа, висока, в довгій, чорній мантиї, з розпатланим, білим волоссям.

— Кто здесь?.. Ти ігратса пришол сюда. Тіхан? Пачему здесь темно? Пачему не зажог канделябров?..

Губи затиснені, пронизливо-прищулені очі. Голос сухий, скрегочучий, неприємно виповня кімнату. Старий льокай і дівчина застигають в розгублених позах.

— Ты что здесь делаешь, Лизет? — звертається строго до дівчини. — Пачему не ідьош кагда я заву?... Что это значит?

— Мені тут добре, — тихо, але рішуче відпова Ліза. — Я люблю тут сидіти.

— Что ты сказала? Как ты сказала?.. Апять на-мужіцкі?.. Ти не знаешь, как гаварить нада? Тебе здесь харашо... Это ми увідім. Ступай в столовую, гадкая девчонка!

Йдучи поперед бабуні по сходах, Ліза каже:

— Я так говорю, як говорить Тихін. Мені подобається саме так говорити. А по-французьки й по-московськи не хочу.

— Это ми увідім, — кричить стара, зупиняючись посеред кімнати, стукає палицею в підлогу.

— Тіхан дурак, крепасной мужік, а ти внучка генерала. Твой дед пятьдесят лет служіл верой і правдой ея величеству, великой імператрице. Нікагда не оскверніл себя етім язиком. Я вже сімдесят років живу на світі й ніколи не спаскудила свого рота тією мовою, — кричить щораз більше схвильована, бігаючи по кімнаті.

Темніє. Тихін, мов тїнь проходить через кімнату, ставить на столі свічник.

— Твой прадед, палковнік Кологрівов, — продовжує гнівно генеральша, — палучіл орден святія Анни за усміреніє гайдамаков, а ти... ти нігде не почуваш

себе краще, як серед мужиків у пекарні, поміж кріпаками, або з цим старим дурнем... Я тобі кажу, Лізет, щоб це було востаннє... Щоб ти мені не сміла...

Але дівчина неначе не чує ні крику, ні слів бабуні, ні її постукування палицею у підлогу. Вона стоїть серед кімнати, дивлячись у вікно, прищулена, далеко. Якась неспокійна думка ворохобиться в ній. І враз, ніби щойно завважила бабуню, питає спокійно:

— За яке „усміреніє” отримав прадід орден від цариці?

— За яке?.. А вот усмірял збунтовану гайдамацьку чернь, таку, як твій Тихін. Разом з генералом Кречетніковим. Дедушка сам паймал главново різуну Гонту. Многа драгаценностей забрал у етой черні. Перстень самого Гонти забрав. Той, що лежить в шкатулці. О, твій дід був настоящій рицар! Верой і правдой служіл царице да отечеству...

— Лицар?.. А гайдамаків мучив, — кидає дівчина престо в лице старої. — Який же він лицар? Він кат, а не лицар. Защо замучив Гонту?..

Генеральша на мить торопіє. Від знетями і люті негодна вимовити слова.

— Лізет, що це все значить? — ледь протискається через її горло. — Як, як ти сказала?..

— А мучив, мучив, — спалахує дівчина. — Паси дер із живих... Очі видуплював.. Лицар!..

Бабуня прискакує до дівчини, хвата її за плече, трусить з усієї сили.

— Так і нада било. Бунтовщикам так і треба.

— Кат, кат, а не лицар! — кричить Ліза.

Стара підносить кий, труситься з люті.

— Малчать, малчать, паганая девчонка! Хто тобі казав?.. Тихін, стара собака. Ніхто інший, — цей гад наговорив дурниць...

Кий в старечій руці підноситься, але дівчина відхиляється рвучко і він тільки стукає люто об підлогу. — Тіііхан!.. Іді сюда, негодяй! Сюда! Засеку праклятаво...

Дзвінок, що стоїть на столі, різко порушує тишу. Хутко стривожено збігається челядь: економ, економка, покоївки...

Показує стара на Тихона рукою:

— Взять його, гада. Сто розок..

Йде просто до старого. Владно протягнутий палець розтрешеної руки, зимно-жорстокі очі, затиснені губи. — Взять ево!.. Сто розок всипать... Сейчас... На конюшню... Разбойнік, гайдамака!..

... ..

У стайні, де з обох боків попід стінами стійла для коней, зібралася гурма двірської челяді. На вузьких дерев'яних кізлах-підкладах — дошка, а на дошці, без сорочки, старий льокай Тихін. Суха, жовтувата шкіра поперетинана на спині білими басаманами від колишніх різок. Старий лежить спокійно, поклавши голову на руки. Біля лави з обох боків здорові, рослі стайничні, а на землі — купа нарізаної лозини. Низький, присадкуватий економ навчає:

— Я числитиму: раз, два, три, чотири, а ти гляди... вдарив і відкинув лозину, вдарив і відкинув... Ти бий раз, Омелько два, ти три, Омелько — чотири. Напереміну, по п'ядесят кожний... Шмали, — не жалуй. Коли не доб'єш, — сам візьмеш...

Тихін повертає голову, запитує спокійно:

— А як переб'є?..

Серед челяді хитання головами. Хтось посміхається сумно. Економ махає рукою.

— Мужицька шкіра видержить, — кида презирливо. — А як репне, то наросте друга.

— А не наросте, то й без шкіри доживу вже віку. — філософічно вставляє Тихін, підправляючись на дошці.

Значить: утяв і відкинув, утяв і відкинув. Зрозуміли?..

— Чому ні?.. Зрозумієш і не таке ще...

Тихін перехрестився.

— Во ім'я Отця, Сина, Святого Духа... — перехре-
стилися собі стайничі та сплюнули в жмені. — Вибачайте, дядьку Тихоне...

Економ, виставивши одну ногу вперед, почав: Раз, два, три...

Стайничі по черзі б'ють під команду з розмахом. Лоза свистить у повітрі і, спадаючи на тіло, лишає на ньому червону пругу. Хлопцям жаль старого. Б'ють не потягаючи, з легкої руки. Економ згодом це завважає, відпихає Омелька, хапає лозину з землі.

— Ось так б'ють, — дивися. Ти б'єш, мов три дні хліба не їв.. Ледви цв'яхає. Як сам скоштуєш п'яде-
сят, то знатимеш, як бити.

Хлоще Тихона по спині лозою. — Дев'ятнадцять, двадцять, двадцять одна. — Кров виступає краплями й бризкає по шкірі. Економ відкидає лозу, бере другу. — Ось, як б'ють!.. — приказує, впершись руками в боки.

Тихін не ворухиться. Міцно обнявши руками лаву, притулився до неї. — Бий же, бий!..

— Мовчи, старий, бо загублю рахубу.. Для тебе гірше... сорок дев'ять, п'ядесят...

— Уу, що там казати... у нашої пані ще добре б'ють. — Машталір Оникій плює крізь зуби, продовжує: — а от у княгині Строгонової, біля Білгороду.. Ото б'ють кріпаків... Там то б'ють... Водою не відливають, як у нас. Після кожної лозини ще й сіллю посипають, ще й приказують: «а то не тікай з оброку, не йди на вільні землі, тримайся свого пана, як Бога... бо пан для тебе перший, а Бог — другий».

— Шістдесят три, шістдесят чотири... Що там балакаєш?..

Економ втомився, знову береться Омелько.

— Уу, а як там, дядьку Тихоне?

— Нічого, тільки не тягни лозини. Сікнув та й хучій піднось. — Але голос Тихонів зів'ялий, знесилений.

— ... Сімдесят один, сімдесят два...

Щось майнуло у дверях. Біла суконка, коси. Челядь

мимохить подалася на боки, заметушилася по стайні. І не встиг економ сказати — три, як над Тихоном заби-лася з плачем та криком Ліза. Впала на його закрівав-лені плечі, кричить у гніві та розпуці.

Стайничні зніяковіли. Опустили лозини й стоять по-хнюпившись. А дівчина, вхопивши лозину, кидається з нею на економа. Вдарила його раз, другий. Хтось ухопив її за руку. Вирвалася і знову до лави, до старого. Всі розгублені, дехто зворушений обтирає сльози. Економ хоче вже бігти до генеральши, як раптом падає свистючий голос:

— Лізет, убірайс атсюда! Слишіш?!

У дверях стайні, зі своїм києм, генеральша. Обличчя перекошене від люті, сиве волосся вилазить з-під косинки.. — Атвесті баришню в пакої, — кричить до економа. І той, вхопивши дівчину за руку, тягне її зі стайні до палати.

... ..

Починає світати. Ледь-ледь помітно линяє небо і мошно-сірим шатром звиса над землею. Густа осіння мла встає над лугами, а в гущавині ліщин та грабини пере-кликаються шпаки. Важкі, випасені, лопотять крильми між пожовклим листям, бадьоро чичикаючи. В саду лед-ве починає сіріти. Сизий, заспаний світанок заглядає у вікна.

В старій бібліотеці темно. Вікна виходять в сад, у запушену частину, де буяє будзина, здичавілі порички, величезне, дорідне лопушшя. Під самим віконцем дикий виноград густою мережею заснував стіну, розстелились по дахові і темними рубінами листя скапує на землю.

Дві, давно не білені, кімнати притулились до себе, забуті рештою дому й тими, хто в ньому живе. Стара бібліотека...

Тут, крім шаф із книжками, звалено рівнож непо-трібне барахло: поломані крісла, безногі фотелі, стара, з повибиваними пружинами канапа, картоновий столик з доби Людовиків із понищеним цяцькуванням, у решт-

ках позолоти. Над ним свічадо, давно вже непрозоре, вкрите плямами цвілі, стара, без струн гітара, трохи поржавілої зброї. На стінній вішалці кірасірська, наполеонівська шапка; під нею, в кутку, декілька побитих, із довгими цибухами, порцелянових люльок. Попід стінами стоять шафи з книжками. Кілька скринь кованих, важких повних старої одежі, напів сточеної міллю, купа пожовклих пергаменів з восковими печатками, якісь папери. Так званий, родинний архів.

Поволі розвидняється. Щоразу виразніше виступають із смерку обриси меблів, по стінах повзуть рожеві відблиски ранку. Під вікном нагальне кукурікання півня.

Ліза підводить важкі повіки; хвилину здивовано вдивляється у вікно, пересовує погляд на стелю, на стіни. — Де-ж це вона? І раптом згадується вчорашнє: стайня, економ, конюхи, Тихін. Обличчя болісно здригається. Знову заплющує очі й лежить довго, безрухо.

Яке це жахливе!.. Вона не знає, як такі речі можуть робитись на світі? Страшно. Вона повбивала б їх усіх: економа, конюхів, бабуню... О, як вона ненавидить її!.. Бідний Тихонцьо...

Згадується ціла сцена, коли кинулася одна на всіх. Так. Потім її замкнули за кару ось тут, в бібліотеці. Сама бабуня ключ перекутила в дверях. Не дала навіть подушки. Голова Лізи лежить на поруччі канапи. Трохи зимно. Дівчина натягає на себе якийсь старосвітський каптан дідунів, синій із золотими наплечниками. Підгортає ноги. Певне триматимуть її тутки цілий день, а може й більше. На столі поставлено дзбанок з водою, краєць хліба. Губи Лізи спечені, очі забрякли, немов засипані піском.

О, вона ненавидить, ненавидить бабуню! Втече від неї. Конче втече. Не може більше тут жити. Автім, — вона дуже рада, що її замкнули саме тутки.

В бібліотеці стільки цікавого. Сюди ніхто не заходить, тут можна увесь день оповідати собі всілякі казки, про що забагнеться і ніхто не чує. А книжки!.. Стіль-

ки ріжних, чудових книжок... Вона інколи викрадала у бабуні ключ, залазила сюди й потайки читала. От Шатобріян. Чудова Аталя, Рене. Або „Бідна Ліза”. Проте, Карамзін не такий цікавий. Взагалі, вона не любить російських книжок. Бабуня назива її мужичкою. Нехай і мужичка, а москалів не любить, так як і Тихін. Воліє французів. Правда, — вона вміє ще й по-польськи. Пана Фавстина навчила її добре тієї мови. Їй дуже подобаються „Трени” Кохановського. Жаль їй Уршулі... У шафах багато грубих, великих книг, в шкіряній оправі, що їй конче треба прочитати. Сьогодні не буде їй нудно. Перекине цілу бібліотеку. Бабуня думає, певне...

За вікном чути якийсь шелест. Хтось крадеться по під вікна, шелепає лопухами; тріщать жуці порічок. За тайвши віддих, дівчина слухає тривожно. Хтось хильцем підходить до вікна; чути обережне стукання в шибку. Ліза схоплюється. Під вікном стоїть Тихін. Блідий, постарілий на десятки років, але усміхнений, погідний, як усе. Видно насилу стоїть на ногах, тримаючись за віконну лутку. Лице майже притулив до шибки.

— А як тобі спалося? — питає тихенько.

Ліза у відповідь посміхається також. Дивиться чуло на Тихона і заклопотано обоє мовчать. Старий оглядається нишком, потім протягає пригорщу сливок.

— Відчини квартиру...

Ліза вистромлює голову крізь маленький отвір.

— Дуже болить, Тихонцю? — питає несміло.

Старий махає рукою.

— На, моя пташко! Візьми ще грушку.

— Бабуня спить?

— Спить.

— А челядь?..

— Встає вже.

Дівчина задумано мовчить; по хвилині обзивається:

— Тихонцю, утікаймо звідси. На вільні землі. Тихонцю...

Тривожно і разом рішуче брентить її голос. Очі пиль-

но вдивляються в старого. Він також захоплено дивиться на ню й добродушно сміється. Раптом опускає очі і по змученім його лиці збігають сльози.

— Тихонцю, чуєш?!.. Утікаймо зараз, поки сплять вони і всі ще... Мій любий, Тихонцю!.. На вільні землі, далеко, далеко...

І старий далі сміється, як дитина, витираючи сльози.

— На вільні землі? — покивує сумно головою. — Мені вже треба збиратися туди. Он-он, моя вільна земля, — показує рукою на цвинтар за садом. Потім гладить засмучену головку дитини і тихцем відходить.

Ліза довго дивиться за ним, сумна і поважна. Їй хочеться плакати, але вона зіскакує з віконця та біжить до шафи. Приставляє крісло, спинається на вищу полицю.

Вже розвидняється зовсім. Стрункі спинки книжок рядочками стоять на полицях шафи, всі подібні до себе, однакові, німі.

У шкіряних, картонових, парчових палітурках мовчазною стіною відділяють життя, що йде поза стінами, від того, що вже проминуло, але чорними рядками заховане лишилося у цих палітурках. Кожна з цих книжок — окремий, замкнений світ. Ломоносов, Сумароков, Державін, Недоросль... Ціла полиця Лажечнікова. З усіх книжок московських Лізі найбільш подобаються отой Лажечніков своїм „Льодовим домом” та історією того останнього „Новика”, а також „Недоросль” гаспадіна фон Візіна. Той дурний Митрофан з „Недорослі”... Але їй тепер не до сміху.

Кладе „Недоросль” на місце. Переглядає далі. Великі, спалітуровані річники „Санктпетербургської газети”, „Трудолюбивая Пчела”, „Історія побед і паходов фельдмаршала і генерелісімуса графа Суворова-Римнінсково, князя італійсково”. Все не цікаве. Ось, „Енріяда” Вольтера, „Кандід”. Їх важко читати. Хочеться чогось нового, цікавого. По-німецьки вона, на жаль, не читає, хоч німецькі книжки видаються їй найцікавіші. Ось пре-

красно ілюстровані твори Шіллера, Гете і, що її найбільше цікавить, — нова зовсім книжка, в чудовій обгортці, з малюнками, — „Щоденник моїх подорожей” Йогана Гердера, де так багато ритовин з тутешніх сторін, де вона живе, з України. І Ліза залюбки перегорта вдесьте цю книжку, хоч перечитати її негодна. В бібліотеці є також і польські книжки, які вона давно вже поперечитувала: „Трени” Кохановського, нудні та довгі „Паментнікі Пана Паска”, вірші та поеми Потоцького, Трембецького, які вона дуже любить і знає напам’ять. В них багато сумного й багато про Україну, особливо в поемі Трембецького „Софіївка”, описана ця Гумань, де жив колись Гонта. В життю так багато, багато сумного... Вона перечитала б радо щось таке, над чим поплакати можна. Життя мучеників, мучениць, святих, що вмирили за віру Христову, переносячи найстрашніші страждання, як великомучениця Варвара. От вона помолиться найкраще на старім молитовнику і Господь напевно потішить її, вислухає її молитву.

Вона спускається полицею нижче і довго перегляда запорошені книги, від яких пахне так особливо чимсь мертвим і затхлим. Ото „Первопечатний духовний регламент єпископа Іллі Кефалонитянина”. Може в тій книзі є такі молитви. Але ще можна пошукати далі. „Учительне Євангеліє Транквільйона”. Цю книгу відложу собі також. А це...

Дівчина бере в руки грубу, пожовклу книжку з католицьким хрестом на шкіряній обгортці, обмотану ремнем. На шкірі білі, зелені плями. Перші сторінки також переїджені цвіллю, поточені шашлями. Книжка та зветься: „Бревяж чилі модлітевнік повшехни, на вшелькі дзень в року”.

От це, певне ця книжка, що вона шукає. Саме така книжка. Помолитися можна і на пільській книжці. Автім, цікаво переглянути все.

Ліза вперше бачить такий молитовник. Щось на заголовній сторінці написано пером. Чиесь прізвище пе-

реїджене цвіллю. Можна розібрати „Ян В.....ух”. Середина затерлася зовсім.

Присівши до вікна, дівча перегортає сторінки. Всілякі „літаны” до Богородиці, Спасителя та всіх святих, але вони не йдуть їй в серце. Антифони, новенни. Ні, Ліза з тої книжки молитися не може. Декілька образків святих, пожовклих і знищених. На кінці молитовника кільканадцять листків пожовклого паперу вшитих за обгортку, записаних дрібним письмом. В деяких місцях письмо затерлося, але в більшості виразне. писане польськи.

Дня 22 квітня, Anno Domini 1768. ...Страшні діла Твої, Господи! Тількищо довідалися, що свавільні люди набігають з Січі, з Києва, з монастирів, що по київських околицях. Вони не тільки зазіхають на майно та життя шляхтичів, але бажаючи поглумитися з католицької віри, спустошують божі костели і проливають кров священослужителів. Усім відомо, що козаки з Гарда, заволодівши містом.... (далі подерте й затерте) .. а також офіціала та місцевого ксьондза. Костел гайдамаки пограбили, причастя викинули з чаші, а потім спалили місто. За останні часи в Летичеві напали гайдамаки на монастир оо. Домініканів. Ченців тяжко побили й покалічили.....

Травня дня сегого. Сьогодні викликав мене до себе єпископ. Єпископія його зовсім не цікавить. Справи віри також. Та й чи вірить він? Луцька єпископія з початків свого існування ще не мала такого єпископа. Горе нам, горе цій пастві, позбавленій пастиря!

Коли на самоті приглядаюся до життя, що йде поза мурами, то жах проймає мене й страшно робиться за людей. До чого вони доведуть! Гріх, сваволя, несправедливість. Нещасна ця земля. Бідна отчизна наша. І чим далі, тим гірше. Пани нищать хлопів, катують, поводяться з хрещеним народом не по-християнськи. Хлопи шукають справедливости, а не знайшовши її де слід, чинять її самі, мстучись жорстоко. Брат встав на брата.

Травня, дня тринадцятого. Оповідав мені пан Костецький з Овруча таке: місяців пару тому, їхав він через село Новаки Овруцького повіту. Селяни, як побачили польську челядь, — почали лаятися. І так, і сяк, безсоромними, страшними лайками. Це село, з якого люди вже не раз нападали на панський двір. Коли пан Костецький, щоб мати спокій, заховався в хаті одного хлопа, то вони до пізньої ночі не давали йому спати, обступивши хату, глузували з нього, танцюючи та співаючи перед хатою. Костецький казав, що йому довелось чути слова, від яких душа здригається. Він каже так: — вони називали мене негодящим ляхом, собачою юшкою, а про покійницю матір мою згадували такими поганими словами, що соромно й думати. І так ставляться до шляхтичів усюди. Наш тихий, бідний селянин, мов набирається якоїсь сили, розпуки, робиться звірем, гадюкою, яка кусає кожного: хто його ворог і хто приятель. Але як розпізнає він, — той темний і неосвічений хлоп, де його ворог, а де приятель?..

Травня 19. З кресів щораз страшніші вістки. Напади, грабівництво і смертовбийство — щоденне явище, яке нікого вже не дивує. Щодня переказують, що там, а то знову в іншому місці, забили пана, згвалтували жінок. Вся Київщина повна таких подій. На Волині такі випадки теж стають буденними. Хлопи ріжуть панів, нападають на двори, грабують. Пани також не відстають від хлопів. Використовують час та зводять свої поррахунки. Мені оповідали, що пани Юхновські, переодягнені за гайдамаків та вимазані саджею, з купою челяді, напали на маєток свого сусіда Рудницького, ограбили двір та покалічили й помордували селян.

Пріор Бишовського домініканського монастиря, Тома Ключковський із ватагою своїх надвірних козаків напав на маєток панів Ленкевичів — Новосілки. Пограбував тут шинок, а свою ватагу видав за гайдамаків. У нападі вони поводитися наче справжні гайдамаки. Нема моралі, впала віра і навіть наші костельні достойники

стратили те, що мусять мати: віру і побожність, не кажучи про милосердя людське.

І так усюди. Мов доживають останні дні. Неначе завтра прийде страшний день Судилища Христового. А може?.. А якби й так, то чи слід віддаватися розгнузданій пристрасті? А костел? Віра благочестивая?..

У нашого єпископа старостина править усім. Блудлива Євина донька, неначе сам єпископ. Без неї ексцеленція нічого не робить. Її вплив відбивається на справах цілої католицької Волині.

Прочитав усе написане сьогодні. Да простить мені Всевишній, що осуджую свого духовного зверхника. Чи то так має бути?

«І дізнався я, що гірше аніж смерть, се жінка; бо вона сіть; серце в неї капкан, а руки ланцюги...»

Еклезіяст — 7.

10 червня. Страшні чутки йдуть із кресів. Встає нова Хмельниччина, — страшна та жорстока. Гайдамаки ріжуть, нищать усе і нема надії на заспокоєння. З'явився якийсь Залізняк, простий хлоп з походження, виводиться від почаївського ченця Іова, званого Залізо, схизматика, що в кінці XVI століття заснував там монастир. То отой Залізняк із бандою гайдамаків знищив Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Камінний Брід, Лисянку та інші. Підходить вже до Гумані, що є осередком просвіти й культури нашого краю. Рятуй, Боже, людей доброї волі!

5 липня. Прибули до Луцька житомирські жидки. Переказують, що 29-го червня гайдамаки взяли Гумань та вирізали всю шляхту і її жидів. Тисячі людей загинуло. Кров текла ріками.

Помилуй, Господи і спаси нас!

13 липня. До того гайдамацького ватажка, що знищив Гумань, прилучився й допоміг йому заволодіти містом сотник гуманської варту — Гонта. Зрадив свого пана і добродія — Силезія Потоцького, та пішов із хлопством. Перейшов до своїх. Ах, прости мені, Господи,

мій сумнів і дай мені спокій у думках. Що то робиться?!.. Що то робиться?!..

.....

Дівчина, не відриваючись, перебігає очима записані рядки. Деякі слова годі розібрати, деякі прочитує з трудом. Очі її горять цікавістю, кров ударя в лице, в сквицях б'ють живчики. Вона читає далі.

.....

15 липня. Сьогодні вирішив єпископ їхати до Гумані. Властиво, рішив не єпископ, а старостина, що всім крутить. Хочуть подивитися на того Гонту і Залізняка, котрим за допомогою москалів зроблять хутко кінець. Зловлять їх обох. Прости їм, Господи, їх злочини.

Пригадуючи своє життя у Четвертинських, пригадую і того Гонту, якого бачив раз, чи два у старого князя. Він приїздив від Потоцького з листами до князя. Його всі тут знають, а особливо у маєтках Потоцьких. То улюбленець Силезія Потоцького. Так усі кажуть. І що трапилось такого, що він раптом пішов у гайдамаки? Цей гуманський сотник — людина не тільки заможна, але навіть багата, освічена й двірського виховання. Потоцький подарував йому дві селі, обіцяв вистаратись для нього шляхетство. Значить особистий інтерес і честолюбність мусіла б хилити Гонту до оборони шляхти, в ряди котрої він сам міг би потрапити. Чи він через переконання рішив стати на боці народу, його прав і віри?.. Невже ради цього захтів він принести в жертву своє становище, кар'єру і життя?..

21 липня, м. Рівне — князів Любомирських. Йдемо вже другий день. За нами вертається і шляхта і всі ті, що втікали з того нещасного краю. Вертаються до своїх місць, з яких зігнала їх Коліївщина. Я говорив з ними. Оповідують такі жахливі історії, що тяжко повірити. Не хочеться жити після цього всього. Нема вороття до миру й співжиття.

Про того Гонту оповідають вже цілі легенди. Ніби він, хоч і селянський син із села Росошок, але кров шля-

хетську має від Чапличів, старовинного козацько-шляхетського роду з Волині. Козак це видний, ставний, гарний, визначається стійкою вдачею. Прекрасно говорить та пише по-польськи, знає латинську та польську мови, а виховання має таке, що цілком йде за шляхтича і то не абиякого. Недаром той Силезій Потоцький так сподобав і довіряв йому; обдаровував маетками.

29 липня. Як глибоко входить злоба в серця людей. Людина людині завжди вовком лишається, а ми бідні хочемо переконати світ що милосердя, це шлях до вибавлення душ наших. То нам тільки здається. Сьогодні бачив колодязь повний людських трупів. Що тут діялося, у тій Гумані!.. То було пекло. Всі кола Дантового ада. Справжнє пекло Дантове, тільки без того караючого, величного спокою, що дає покараному велика ласка Божа. Принаймні за Дантом. І коли замислююся над тим, що діється, то запитую себе, хто винен у цих ріках крові, що лється і ще роками заливатиме цей край?.. Все, що бачу, насуває мені дивні думки. Ходжу по Гумані й розглядаюся. З цього, колись гарного міста, — руїна. Ніби гнів Господень пройшов вулицями міста і здмухнув життя. Думаю і плачу. Не знаю сам чого. Прислухаюся до розмов, приглядаюся до людей. Зваживши склад цих людей, що заволоділи Гуманню, довідавшись про відносини до них Гонти, чомусь не хочеться вірити в те страшне, що зв'язують з ім'ям Гонти. Ніби все зло від Гонти. Всюди Гонта. Він різав, він палив, він бив. Чи воно так?.. Ті маси народу, що залили Гумань, склалися із селян усієї південної Київщини. То ті селяни, які мучилися в тяжкій кріпацькій неволі, роздраженні й доведені до розпуки утисками польської шляхти, силованим заведенням латинства. Так розлючені й озлоблені, що годі й сказати. Через низький стан розвитку нездібні вони стримувати своїх пристрастей, ні піддаватися вказівкам своїх проводирів. Ту селянську масу, не зважаючи на довгий, сильний спротив, закріпощено, позбавлено ґрунтів і всяких людських прав.

Їх мучать безкарно й безмежно, дражнять. Про їх освіту не дбав ніхто й ніколи. Наслідки цього мусять бути страшні. Кривджена, ображана й дратована маса людська при першій нагоді мусіла піднятися і, як звір викликаний з безодні, влаштувати цю гуманську різню. Вибух, викликаний несправедливістю, шукає справедливості у жорстокій пімсті. Непередбачені і незбагнені присуди Божі. *Fiat voluntas Tua!*

31 липня. Чому мені здається той схизматик, різун Гонта, після якого всюди, де він перейшов, залишаються сльози і кров, той ворог істинної віри, — ближчий мені, ніж отой єпископ, мій зверхник, вчитель і добродій. Чому я плачу над мукою цього схизматика, над мукою, яку він переніс і тою, яка його ще очікує? Господи, Господи! Прости мені мої прогрішення.

Ні, не є той Гонта такий звір, як про нього оповідають. Він багато людей врятував. Малі діти забитого Млодзяновського оповідають, що то він їх врятував. Оповідають згідно всі й про те, що з'явившись в костелі, до якого в часі різні, ховалися всі, Гонта наказав вивести декілька родин та їх арештували. Козаки, що вели тих помилуваних, кричали до натовпу, що до них кидався: „не руш”. Бажаючи захоронити від розлюченої юрби дітей і жінок, яких відвезли на економний двір, він наказав завести їх у церкву, де піп покропив їх свяченою водою і прочитав над ними молитву. Натовпові сказали, що всіх їх перехрестили на православ'є. Хлопчика Млодзяновського беріг з наказу Гонти козак Шило декілька днів. І таки зберіг. Багато людей оповідали мені такі й подібні їм зразки християнської душі того Гонти. І чого ж усі ті москалі й поляки лютують на нього?

2. серпня. Сьогодні ми були в темниці, де сидить той Гонта. І що ж?.. Що мучить душу мою і не дає мені спокою? Чому він зганыблений, змучений, у залізах, страждучий, — чому він здається мені близьким, рідним, як моя віра в того Христа, що постраждав і пере-

терпів за нас? Чому злоба того розбійника, то моя злоба, каяття його, — то моє каяття (ох! але він не каявся зовсім), біль його — то біль мого серця? Чому навіть слово його злобне й недовірливе говорить до мене любов'ю брата? Господи, Господи! Коли згадую своє дитинство, то здається мені, що то мій бітько. Той самий кремезний, міцний такий страждучий і з такою самою силою в очах.

Прости, Господи, його згрішення і нехай упокоїться він там, де праведні упокоюються...

— Горе синам упертим, рече Господь, котрі чинять раду, але без мене. Накривають її покровом, але не з духа мого, аби прибільшати гріхи до гріхів...

Ісаїя 20 - І.

—
Ліза стискає руками чоло й дивиться широко відкритими очима далеко у вікно, а сльози мимохіть течуть з них рясним намистом на поміст. Дивний щемлючий біль чавить її серце. Жаль, глибокий, неугавний жаль.

—
7. серпня. Я думаю про те, що він сказав мені. „Ми сини одного народу”. Так. Я думаю про те і думаю. І ніби стає ясніше в очах. Так, так, ми діти одного народу, як і батьки наші, такі подібні, такі однакові... Що-ж трапилось, що роз'єднало нас? Викинуло на два протилежні береги життя? Чому охрестили мене в чужій вірі, яка стала моєю? Я кармеліт, слуга Христовий, а він.. різун, гайдамака, що різав таких, як я? Яке прокляття долі, чи вища Воля сподобила саме так вчинити? І я грішний невільник, корюся їй і плачу. Плачу, бо серце моє на розпутті великім. Чи дух мій не хоче коритися приреченню мому, чи заговорила кров предків у мені; моїх схизматицьких предків, що мені більше жаль його, різуну і грішника, як отих моїх одновірних братів католицьких. Мабуть єпископ сказав добре, що схизма з мене промовляє... і мучить мене сумнівами ка-

яття, шарпає і томить розгублену, заблукану душу мою. Прости, Господи, і помилуй мене грішного!

8 серпня. Ні, я не знаходжу заспокоєння навіть у молитві. Він просив мене, щоб я виконав останню його волю. Як знайти мені цього московського полковника Кологрівова, що забрав його перстень в такий нелюдський спосіб? Відрізав разом з пальцем... Має в ньому бути якась свята перла, родовий клейнод, з яким зв'язана якась таємниця. Я обіцяв йому, бо не міг відмовити людині в розпуці. Обіцяв, що знайду і відкуплю, заберу той перстень. Чи зможу я колинебудь виконати цю обітницю, це приречення дане людині, що іде на муку і смерть?..

15 серпня. Його мучили так страшно, що я не мав сили дивитися довше. Перед очима моїми стоїть, як привид, скатована людина, незломна, непохитна і стоятиме до кінця днів моїх з обрубаними руками, обдерта зі шкіри, у крові, жива. І я плачу. О, Господи, Господи!.. Коли настане Царство Твоє?..

— А ось прийду я хутко і заплата моя буде зі мною..
Об'явлення 22 - 2.

—
^

Далі декілька стрічок з дрібними записками різних подій з пізніших років, не зв'язаних нічим з переказаними вище. На останній сторінці хиткою рукою записано добре збереженим чорнилом.

—

Року Божого 1801, новембера 9 дня. — Я довідався таки, де жив, чи живе той москаль Кологрівов. Він має маєток у Звинигородщині, що зветься Підгірка. Я мушу поїхати до нього та за всяку ціну дістати цей перстень. Сумління моє не матиме спокою, доки не виконаю того приречення, що дав Г..... Старий я вже дуже і тяжко мені подорожувати. Подагра засіла у костях, задуха не дозволя ходити. Але я мушу поїхати до тої Підгірки не відкладаючи, бо дні мої недовгі, а не вико-

навши обітниці, не матиму спокійної смерти. Поможи мені, Боже!

—

На цьому кінчається «бrev'яр отця Яна».

Схилившись над книжкою, Ліза закрила лице руками. Сльози течуть крізь пальці, падають на старі, пожовклі листки. Незбагнуті почуття шарпають, стискають горло. Туманні, як привиди, людські постаті маячать в сутінках минувшини. З обрубаними руками, обдертий зі шкіри, живий і незломний Гонта; якийсь невідомий чернець католицький, що колись, для когось списав ці рядки. Може для неї?..

Дитина раптом підводить чоло. В очах на місці сліз блискає вогонь. Якісь думки, якась постанова довершується в ній. Так, це вона мусить виконати, чого не міг зробити той чернець. Тепер вона знає: це писано для неї.

Хто зможе вгадати, які призначення мають люди і речі?..

Це ж той чернець, певне, що ним змалку лякали її. Що помер давно, давно, саме в тій кімнаті, заїхавши колись до дідуня. Це ж Тихін про нього нераз розповідав їй, про старого польського ченця. Вчора й бабуня сама їй сказала, що той стародавній перстень з великою перлою, що лежить в шкатулці, — це перстень Гонти. Отже той самий, той самий, що „прадедушка-лицар” разом з пальцем забрав його Гонті. Що шукав його отой чернець на прохання Гонти, той отець Ян Вислоух, що колись умісне, може, за ним сюди приїхав. Той, що записав ті страшні події у своєму brev'ярі. О, вона вже знає!.. Це ж їй, їй і нікому більше, отець Ян переказав та передав заповіт Гонти і вона його мусить виконати.

В радісній захваті дівчина затискає руки. Їй хочеться молитись, хочеться за щось дякувати Богові, приректи, присягти перед кимось... О, вона знає, що має робити! Той перстень віднині не буде вже більше у чужих, ворожих руках. Вона присягає...

Крути

У білий, січневий ранок Гнатко Віхтановський чекав біля пам'ятника святої Ольги свою наречену Софійку.

Ранок був морозний з інеєм, що якимсь рожевим відтінком сідав на деревах і біла постать мудрої Княгині зливалася з деревами і мов никла на біло-рожевому тлі.

Порошив рідесенький сніг, роблячи і так слизькі хідники, ще слизькішими. Біля величезного будинку так званих «присутственных мест» гримнувся у всю довжину якийсь перехожий. Шапка злетіла йому з голови й покотилася на брук. Гнатко перебіг вулицю, підхопив її, потім поспішив на підмогу власникові шапки.

Огрядний, підстаркуватий панок у добрій шубі та глибоких кальошах даремно силкувався підвестися з землі. Ноги ніяк не хотіли слухатися й ковзалися по цеглинах пішоходу.

Хлопець зручно всунув йому попід пахви руки і поміг встати. Панок був добре годований і важкий. Напружуючи м'язи, Гнатко підвів його.

— Ух... фу-у. Спасибі. Спасибі. Ось, бачте, які тепер порядки. Хідників не посипають, люди собі ламають ноги, а Центральна Рада самостійницькі універсали пише... Україна... Ха-ха... Замість глядіти порядку — вигадують чорт знає що... Це називається правительство...

— Варт було таку каналію двигати, — подумав весело Гнатко, а голосно сказав:

— По-вашому Центральна Рада не має нічого кращого до роботи, як глядіти пішоходів. Нічого собі міркування...

Хотів відійти, та обиватель спинив його обома руками.

— Ні, ні, я не кажу...

А потім почав задобрюючи:

— Я зовсім не кажу, що Центральна Рада... Але наш український уряд повинен дбати про порядки. Погодіться самі. Якже ж це українці...

Гнатко перервав його:

— Слухайте, пане... При чім тут українці?! Саме такі, як ви — російські урядовці сидять у городській управі. Вони повинні пильнувати міських хідників. У міській управі українців саме й нема. Всі старі московські урядовці. То ваша річ глядіти вулиць, а не Центральної Ради...

— Як то моя?!

Панок здивовано витріщився. Подався пару кроків назад і, тикаючи себе пальцем у груди, запитав:

— Моя річ глядіти хідників?..

— Авже ж ваша. Ось, замість верзти дурниці, беріть пісок та посипайте пішоходи... Це краще буде...

І заки обиватель з обурення й остовпіння прийшов до себе, хлопець біг уже протилежним хідником назустріч дівчині, яка саме порівнялася з пам'ятником Ольги.

— Давно чекаєш?! — спитав сміючись.

Простягла йому руку.

— Невже я спізнилась?!

Відгорнула ліву чохла шубки й глянула на годинник.

— Щойно пів восьмої...

— Але ж не спізнилася, Софійко. Ні — радісно відповів юнак, стискаючи малу долоню.

Взявши дівчину під руку, щасливий пригорнувся до її плеча. Оповідав пригоду з обивателем. Сміялися. Повернули в одну з бічних вулиць.

— Якже ж твої іспити? — спитав турботливо.

— Не буду тепер здавати... Тепер не до іспитів. Здаватиму на весну. А ти?!

Гнатко зняв свою студентську шапку, помахав нею.

— Го-го...

Весело засвистів.

— Іспити?! Тепер стріляю... Знаєш, з мене не кеп-

ський стрілець... Взагалі з нашого курсу всі стріляють незле. Ми вже старі вояки. Учимось від серпня. А є такі, що рушниці ще не вміють тримати. От ті дітваки з Кирилівської гімназії... Візьме на приціл, а кріс тяжкий і клониться донизу. Сили в руках ще не мають, проте дух у них завзятий...

Засміявся, дивлячись прищулено поперед себе. По хвилині додав:

— Хоч дух у нашому курені цілком спартанський.

Якийсь час ішли мовчки, аж до того місця, де Велика Володимирська вулиця кінчиться та повертає терасами на „гору”. Було тут безлюдно. Рідкі чийсь сліди денедє нарушували цілинну білість стежок. На стежці скакала ворона. Дерева були обпірені інеем, білі, майже прозорі й крізь їх каштанову мережу виглядала блакитнава далеч дніпрових рівнин.

— Ах, Гнатку. Як я вчора плакала. Так плакала, що потім було соромно показатися людям... Цей П'єр Льоті неможливий... Він мене так завжди зворушує. Читаю його і плачу. Кожну книжку мушу оплакати. І «Душа Стамбулу» і «Полінезію»... Ти любиш П'єра Льоті?!

— Люблю, — якомсь вагаючись відповів юнак, зазираючи в Софійчине личко. — Але це не значить, що я маю оплакувати всіх його героїв... Всюди нещасне кохання... Нууу... Цікаво, коли ти перестанеш сплакуватися над книжками...

Він іще дужче притиснув до себе кругле пухке плече й прихилився до білої шапочки. Дівчина підняла на нього свої сірі очі, та опустила їх знов. Зідхнула.

— Певно ніколи. Ти не можеш собі уявити, як солодко часом поплакати над книжкою. Я власне й люблю тільки ті книжки, над якими виплачуся, або посміюся.

— Я волів би сміятися... Сентиментальні речі також мене смішать. Я думаю, що сентименти, якщо існують, то тільки в книжках... Ті, так звані „серцещипаючі” книжкові сентименти. В стилі Льоті. В житті бувають страш-

ніші речі, але якісь твердіші, не такі плаксиві. Ну, а що ти робитимеш, Софійко, коли прийдеться пережити справді щось... Певно розпливешся в сльозах.

І він засміявся вдруге.

— Може тоді не плакатиму зовсім...

Дівчина підвела голову й замислено дивилася кудись у височінь небес. Струснула головою.

— Але знаєш, я хотіла тебе щось спитати... Як там на фронті? Не чути нічого нового?

Гнатко не поспішив вволити її цікавість. Він сказав тільки, мов знехотя й легковажно.

— Та нічого... Муравйов наступає...

Прищулився перед себе повен якихось думок, закритих для неї. Виходили на шпиль Володимирської гори. Праворуч стрімким проваллям обривався ґрунт і внизу десь замерзлий Дніпро лежав безрухо зеленкуватий і білий у рожевіючих відблисках ранку. Малі домики Труханового острова, Слобідки тонули геть у тій білині, а за ними смугами опалених відтінків розливалася морем чернігівська рівнина. Дві безмежні рівнини — землі і неба, а між ними тиша. Десь, із тамтого боку, на Слобідці, дзвонили церковні дзвони. Ліворуч, на правім березі ріки у підніжжі гори, кипосів Поділ зі своїм базаром. Повзли поволі попід гору трамваї, мов два сонні червоні москалики собі назустріч, подзвонюючи нетерпляче, тривожно.

— Вони їдуть звідти?! — і Софійка простягла руку в бік рівнини.

— Хто? — мов прокидаючись зі сну, запитав Гнатко.

— Большевики...

— Большевики?! — перепитав якимось механічно й ще гостріше прищулився.

— Скажи, Гнатку, чи ми оборонимо Київ?! Чи зможемо прогнати москалів? Ах!.. Як це мене тривожить. У нас так без...

Не докінчила чомусь, мовби сама жажнулась того, що хотіла сказати. Пригорнулася дужче до хлопця. Ні-

би їй у відповідь, він міцніше притиснув її руку до себе. Стояли так мовчки поруч себе замислені обоє, дивлячись туди, в цю таємну опалеву даль, звідки насувалася грізна, зловіща сила.

Гарне, як лялька, стояло місто над Дніпром. З безконечної маси коминів йшов трубою дим до неба. Вулиці курилися парою і скрипів сніг під ногами. Величезні доми, в п'ять, шість і сім поверхів, ніби громадилися один над одним. Сніг поприсипав усі сади, що розкинулися на найгарніших у світі горах. Сади ті повзли терасами над Дніпром, спадами піднімалися угору й зникали, здавалося, у хмарах. Вночі місто було інше. Громади домів показували на темно-синіючій височині яскраві плямки вогників. Довгими лонцюжками, ніби рухомими, блискучими як перли, бігли лампи на стовпах, що ховалися десь там у темряві вулиць, пересовувалися блискучі трамваї, доносилися ледви-ледви чутні дзвінки і галас розбуджених вулиць.

І враз Гнаткові майнуло в думці, що з цієї гори дивилися мабуть завжди тривожні очі киян туди, в той степ, назустріч східнім ордам Батия, половців, хазарів, печенігів... Звідси кияни зустрічали ріжних Трубецьких, Ромадоновських, Меншикових, а тепер Муравйових.

І йшли віки над Києвом.

— Старий, історичний шлях... Стара історія... Боголюбський — Муравйов... — вимовив це у голос, звертаючись лицем до замисленої і тривожної Софійки.

— Боголюбський, Муравйов?! Це якось страшно звучить... Я боюсь таких порівнень. Невже ти допускаєш, що... вони знищать Київ?!

Вся здригнулася від цієї думки.

— Ні, я не допускаю цього — твердо вимовив юнак. Взяв її холодну руку в свої теплі долоні. — Не допускаю, бо ми не дамо, Софійко... Я тільки порівняв. У дійсності так воно й є. Азіят залишається азіятом, які б гасла не вигукував. І Боголюбський і Петро і Муравйов — то москалі... І цей і той однаково не може стерпіти нашої

волі... І для того і для цього те, що ми вільні, однаково страшно. Коли нема змоги утримати нас у своїх лапах, то постараються знищити. Так робив Боголюбський, потім Петро, Катерина... А тепер чого вони сунуть?! Якого біса їм тут треба?! Раніше «самоопределеніє», а нині той головнокомандуючий Муравйов несе на штиках свою «серверную» культуру. Підлі азіяти...

Гнатко похмурий затиснув зуби, аж жили набігли йому на скронях, очі блиснули ненавистю.

— Ніколи, ніколи не дамо їм столиці... Що там говорити. Ми проженемо їх, Софійко... Мусимо прогнати... Ми всі поклялися знищити ворога, або згинуть самим. Але я певен, що ми переможемо. Переможемо — правда?!

Заступивши дівчині дорогу, Гнатко з палом дивився в замислені великі очі, шукаючи в них непохитного потвердження своїх власних слів, своєї віри, хоч йому це не було потрібне. Був занадто певний. Хотів, щоб Софійка також мала ту певність.

Настирливо повторив удруге:

— Скажи, що переможемо.

Але дівчина не сказала нічого. Закинула йому на шию руки, пригорнулася до нього. Повні гарячі уста прилипили до його уст із таким захопленням палом, що Гнатко похитнувся. Хотів обняти її стан обома руками, пригорнути міцно, та враз засоромились обоє. Сміючись вона сказала:

— Це за те, що ти такий... Поцілувала й годі. А тепер ходім.

І хутко пішла вперед, мов утікаючи від чогось. Він дігнав її. Знову пішли поруч себе. Були зворушені й щасливі. Гнаткові хотілося жартувати, сміятись. Хотів розповідати щось веселе. Вона, дивлячись на свій годинник, обізвалася перша:

— Отже бачиш. Здаватиму іспити на весну... Подумай. Ти пойдеш, Ростик поїде, всі, а я сидітиму в лабораторії з дурними ретортами... І кому це потрібне? Університет, іспити, хемія, коли кров лється, коли стіль-

ки іншої праці — важнішої сто разів... Я хотіла власне тобі це сказати.

— Це правда, Софійко! — притакнув Гнатко. — На нашім житті лежать інші завдання і ми їх виконати мусимо. Хто знає, може саме нам молодим судилося довершити те, чого не можуть зробити ті, що взялися за справу...

Йшов хвилину скупчений, сумний. Нараз оживлено струснув головою. Очі його заблестіли палом.

— Мусимо і доконаємо! — крикнув з міццю і заспівав:

— Гей, — хто з нами не рабами,

Хто стопає ганебний страх...

Дівчина контральтом тихенько підхопила цей бадьорий мотив. Ішли безжурні, як діти, гойдаючи руками.

Біля Царського саду попрощались.

— Здибаємось у мами...

А Гнатко додав:

— Курінь відходить завтра.

Помахав рукою і вскочив у трамвай. Була вже дев'ята година. Поспішав до своєї школи.

Константинівська військова школа містилася на Печерську. Коли Гнатко підходив до брами, його зупинив незнайомий хлопець. Був у гімназійній шапці, шинелі, на якій маяла непомірно велика жовтоблакитна стрічка. На плечах тримав чималий клунок, пристібнутий ремнем, що перехрещувався на грудях. Кругле, дитяче лице розпливалось в усмішці.

— Скажіть, товаришу, де тут студентський курінь?

— Та осьде — заходьте зі мною, — приязно відповів Гнатко, протягаючи хлопцеві руку. Назвав себе. Хлопчина радісно потиснув протягнену руку, чемно стукнув каблучками.

Перейшли біля будки вартового, прикрашеної в чорно-білі смуги. Він не спитав їх про документи, тільки поглянувши на Гнатову шинелю і жовтоблакитну стрічку хлопця, махнув рукою.

— Ступайте.

Увійшли в подвір'я. Якийсь підстаршина, присадкуватий із добродушним обличчям, виставивши під ряд десяток учнів, учив їх муштри.

— Гвинтівку тримай рівно. Так. Тепер р-раз, два, три! Підкинути догори, ліва рука сюди, права — туди, приклад до плеча. Плі!

Хлопці хапливо, неразом і незручно смикнули рушницями. Один приклався з лівого плеча.

— Малий! Як ти її взяв? Сказ на твою голову! Тобі на скрипці грати, а не за рушницю братись. Приклад тримай сюди. Рукою так. Око ліве трохи того. Дивися на мушку.

Мотнув головою, вдарив руками об поли. З досадою:

— Що ти йому зробиш?! Ніяк руки не стоять до кріса, а охота є. Біда мені з вами...

Під загальний регіт скомандував знову:

— Починай ще! Наново!

Біля казарми на довгій балці сиділи старі салдати, приглядаючись до муштри. Деякі бородаті з вусами курили цигарки, цвиркаючи крізь зуби.

— Еге! Туди його мать. Думав гвинтівка, то перо. Ото-то. Потримай, буржуйський синок. Це тобі не закуска з ікрою.

— Го-го! Куди він її тулить. До пазухи просто, під горлянку. Ну й гвардія! Коли б таких послали на німців, давно б війну скінчили...

А потім всі зареготали захриплою гамою.

— Хо-хо-хо!

Дехто уїдливо.

— Постой, дадуть їм большевики чосу!

Крайній білявий у віспі сплюнув.

— Рожки да ножки останутся из буржуйских щенков!

— І куди їх, голопузих, на большевиків посилати?!

— зідхнув сіроокий, жогурений дядько.

— Хоча б подучилися трохи...

— А тебе їх жалко?! Ступай с німі вместе... Центральную Раду захищать!

— Ну й що ж?! Якщо до чого, то й...

— Тихше, йде сотник.

Не кваплючись дехто з вояків підвівся й більше зі звички, ніж із почуття послуху, недбало „козирнув”. Більшість навіть не рухнулась. Сотник Тимченко чванькуватою ходою пройшов мимо й зник у дверях касарні. Вестибюль та коритарі були забиті шкільною молодю, студентами, учнями вищих класів гімназій. Все розсміяне, співоче, веселе і zarazом якесь урочисте, перейняте важністю свого завдання. Стояли групами, ходили парами. Коли сотник Тимченко показався у дверях, кожен з юнаків виструнчився на позір і намагався зробити це якомога блискучіш.

— Пане сотнику! Коли вирушаємо?!

Наймолодші з юнаків оточили його колом.

— Пане сотнику.

Сотник хотів бути строгим, але губи самі склалися в посмішку.

— Ша! Тихше. Це не перерва лекційна, це військо. Касарні, то не гімназія... Вирушите, коли буде наказ. Де Криворучка? Треба тут зробити порядок.

Але ні Криворучки, ні порядку не було. Діти тільки дещо присоромлені згадали, що вони вояки і намагалися триматися солідніше. Виструнилися по-вояцьки, стали по під стінами мовчазні, поважні, хоч очі й губи не переставали сміятися. Сотник перейшов коритарем до канцелярії, де застав нову гурму юнаків, які зголошувалися в курінь.

— Господи! Що я робитиму з тією діворою?..

Глянув на червоні від морозу й зворушення пухнати лиця з надхненими блискучими очима. Відчувши їх дитячу радість і завзяття, майже заспокоївся. Підійшов до столу, за яким сидів писар, переводячи реєстрацію охочих.

— Ваше прізвище?

— Володимир Янчар.
— Студент?
— Учень 4-ої кляси Камінець-Подільської духовної семінарії.

— Семинарист, значить?!

— Еге.

— Років?

— За метрикою п'ятнадцять, а в дійсності маю скінчених шістнадцять.

Писар підвів змучені очі й покрутив головою. Оглянув хлопця:

— Виглядаєте на чотиринадцять.

Муркнувши це, спустив голову на своє писання. Хлопчина тимчасом, почервонівши, випнув запалі груди, стягнув грізно брови.

— Це так з дороги, — пане писаре; Навпаки, всі мені дають сімнадцять, вісімнадцять літ. Я трохи не виспався.

Салдати регочуть.

— Ну й майстер на язик. І це йому так хочеться воювати. От... А чи ти гвинтовкою так поработаеш, як ляпалом?!

Янчар ображено звернувся в бік дошкульної репліки.

— Вибачте, добродію. Може я краще стріляю від вас. Я ще позаторік здув два зайці на пятьдесят кроків.

— Гляди-но, мальчик, щоб тебе не здули, — хтось хрипко засміявся в кутку.

— Мовчи, Петренко, — обрушився писар.

Потім, звертаючись до хлопця:

— Значить Володимир Янчар — шіснадцять років, учень четвертої кляси, хочете вступити добровольцем до рідного війська?

Трохи подумавши писар знову:

— А чи не краще, синку, було б лишитися вдома, продовжувати науку? Га?!

Хлопець, ніби не зрозумівши.

— Як? Як ви сказали?..

Погірдлива, мовчазна усмішка. Хтось із салдатів:
— Він, товаришу писаре, хлопець не дурак. Най іде.
Можна записати.

— Ну, що ж — запишемо.

Янчар вдоволено обсмикнув „гімнастьорку” та й відійшов на бік. До стола наблизився Левченко.

Велика, випхана торба горбом знімалася за його спиною, стягаючи на грудях гімназійну шинелю. Червоні від морозу руки, непомірно великі й незграбні, стирчали з коротких рукавів, тримаючи шапку. Спокійне вдоволене обличчя.

— Також охочий?

— Авже ж.

— Скільки років?

— Сімнадцять.

— Учень?!

— Четвертої класи рівенської реальної школи.

— Вмієте стріляти?!

Хлопець замнявся. Відповів виминаючи.

— Хіба це трудно?! Навчусь.

— Нема коли вчитися.

— Та й так влучу в кацапа... Ніби така велика штука — і бадьоро блиснув очима.

Салдати знову зареготали.

— Каменем у вікна. Ха-ха-ха! То штука.

Хтось викрикнув:

— Ти, дурачок, попробуй з кріса...

Але хлопець, який і раніше прислухувався до реплік, найжився раптом:

— А ви ж що тут, товариші? Може большевикам хочете помагати? Лякайте таких, як самі.

А потім гордовито відвернувся.

Кожний зареєстрований охотник виходив із канцелярії, забравши з собою відповідний папірець. Був уже прийнятий і почував себе відразу в цім будинку як у дома. У великій загальній салі рядами стояли вузькі тапчани з сінниками та подушками з соломи. Покривала лежали

не на всіх ліжках. Було брудно, зимно, повітря важке. Високо під стелею тьмяно світилася лампа. І хоч як непривітно виглядала оця „військова школа”, а радше касарня, гуло в ній таке гаряче радісне життя, як ніколи досі за часів цілого її існування. На тапчанах сиділи студенти та учні середніх шкіл, розпитували одні одних, розповідали. Сміх брязчав, лунала пісня. Палкі захоплені очі, рум'яні лиця, повні надій і поривів юнацькі серця.

— Ви відки, колего? Давно?

— Позавчора. З Одеси. Просив, умовляв — батько й чути не хоче. Каже — вчись, буде ще час на воювання. Ну, я й втік. А що мав робити?..

— Слушно! Слушно! Коли нашим батькам брак національної свідомости чи рішучости, чого числитися з ними.

— А ви вже давно тут?

— Два тижні.

— Звідки?

— Я з першого курсу комерційного інституту. Називаюся Толочко.

— Дуже приємно. Соліга. А як ви задивляєтесь на розв'язання Центральною Радою земельного питання?!

— Соціалізація землі й годі. Я ес-ер.

— Ну, ми за націоналізацією. Та й до того ще справа усупільнення засобів продукції..

Не скінчив.

— А от я не визнаю ніякого соціалізму!

Бліденький, гарненький хлопець у чорнім однострої колегії Петра Галагана стояв задиркувато перед обома „соціалістами”.

— Перш над усе національна справа. Я за те, щоб був гетьман. Нам потрібна традиція, історична традиція..

— Ах! Це вже архівне, товаришу. Життя треба творити згідно з духом часу — воно висуває завдання. Що там традиції?!!

— Ні, без традицій не відбудуємо нічого... Я в соціалізм не вірю.

— Значить, вірите в буржуазні класи?

— Я вірю в родову аристократію.

— А-аааа...

А вихованець колегії Галагана, червоніючи:

— Моя бабуня по батькові була внучкою гетьмана Орлика, а по матері рід іде від Полуботків...

Хтось іронічно з натовпу:

— Ну-у! Наші гуси Рим спасли...

Левченко, що стоїть біля дискутуючих, відкрив захоплено рота і з німим респектом розглядає правнука гетьмана.

— Соціалісти теж нічого. Тут тобі і буржуазні класи і всяке інше. А з другого боку тут тобі і Орлик і Полуботок.

Тимчасом до товариства підсовується вже й Володимир Янчар. Хотів щось оповідати й про своїх предків, та Гнатко упередив його.

— Річ не в предках, панове. Усі ми маємо певно десь славних дідів, та чи те важне? Може й мій дід був неабияким героєм, а нам що з того. Яка в тім наша з вами заслуга. Зробім самі таке славне, щоб могли гордитися. Предкам даймо спокій. Серед них і до зрадників можна докопатися...

До салі увійшов салдат з оберемком дров. Кинув їх на підлогу біля великої, залізної грубки, що мов кольона, червоніла посеред палати. Хлопці з окликами „слава” почали розпалювати грубу. Салдат з усміхненим лицем та полтавським акцентом приніс ще оберемок. Дивився на жваву, радісну молодь з якимсь розчуленим захватом.

— Гов! А коли нам роздадуть рушниці?

— Колись дадуть певно... Ще невідомо, коли вирушаємо.

— А як на фронті? Що чути нового?

— Москаль наступає. Тисне з усіх сторін. Кажуть, заняли Бахмач.

— Чому ж не виступаємо? Чого нас тут тримають?

— Певно так треба. А як ви задивляєтесь на останні події?

— Я не політик, на тактиці теж нічого не розуміюся і на події не задивляюся ніяк. Але принцип вичікування, розмов, відходу, — на мою думку, — дурниця. Треба наступати... вперед, бити ворога та й годі, не чекаючи, коли він почне бити нас... Ех, — коли б нам якийсь Наполеон або хоч Суворов...

— Не журіться, — завважив Гнатко сміючись, — дамо їм і без Суворова раду. Знаєте, тут наш союз середньошкільників та студентів нараховує дві тисячі юнаків. Як ті дві тисячі узброять та випустять на ворога, то ніяка большевицька армія не устоїть. Не забувайте, що ті дві тисячі вояків — свідомі, повні запалу й завзяття.

— Ну, знаєте, товаришу, одним завзяттям... — самим запалом далеко...

Високий, русявий студент із вдумливими очима відтягнув Гнатка до віконця. Шепотів схвильовано.

— Самим запалом ворога не проженемо. Ви бачили тих, що вчора вернулися з поля?! З частини юнаків, що раніше виїхали під Бахмач. Змучені, чорні виглядають, як тіні. Ось, дивіться, йде один до нас. Більш як місяць боронилися перед наступом москалів на Бахмач. Скаржаться, що бракує військового приладдя, нема куль до рушниць, кріси без замків, нема ручних гранат. А запалу їм не бракувало. Ні свідомости, ні патріотизму. Та й тепер не бракує. Правда?!

Звернувся до іншого, стрункого, змученого юнака зі шрамом на лиці.

Той махнув рукою.

— Ах, що то діється?!

Продовжував зі сльозами на очах:

— У Києві є на постачанні двадцять тисяч вояків і старшин. Двадцять тисяч — ви розумієте, що то за цифра?!!

Є цілі полки, які нічого іншого не роблять, як тіль-

ки тримають неутралітет. Їх ніби большевизм не торкнувся, але це галапаси, яких не можна знищити, а треба кормити. Коли їх пошлють на фронт, то добре, як із тих двадцяти тисяч дістанеться на лінію двісті... Решта розбіжиться і то добре, якщо розбіжиться, а не вдарить іззаду. Ось ми приїхали за допомогою, а чи привеземо їх тим, що там чекають? Тут ніхто не певен, що одного дня хтось закидає Центральну Раду ручними гранатами. Це ж розпука, панове!!! Це якесь прокляття! Зачароване коло. Там зброї брак, а тут на Печерську повно того добра. Там — нема ким обсадити окопів, а тут полки тримають неутралітет! Це трагедія, трагедія, це смерть!

Говорив із розпукою, намагаючись говорити тихо, щоб не чули інші. Гнатко й собі почав хвилюватися.

— Ну, то мусимо рушати їм на поміч. Чого тут сидіти? Та й чого нас тут тримають? Ця дурна наука в школі. Кррроком рруш! Стрррунжко! То сюди, то туди... Людині інтелігентній кружляти як ляльці, замість того, щоб вивчити, як то треба поводитися з рушницею. А то учать якихось беззмістовних рухів на місці. Це добре на нормальний час, для звичайних вояків, але не для тих, кому швидко треба йти до бою. Та й ще ті московські терміни...

Замовкли порушені сумним станом речей. Кожний шукав відповіді на бентежні питання у собі самому. А касарня тимчасом гула веселим співом. Біля груби скупчилася молодь і, підбадьорена теплом, набрала ще більше войовничого духу. Жива балачка, сміх, жарти, обмін вражіннями. Пісня за піснею.

Дехто сушив перемоклі онучі, той шкварив на патичку шмат сала та уминав із хлібом. Від реготу здригалися вікна.

Були тут ті, що прибули з провінції та мешкали в касарнях, і ті, що мали в місті рідню і до школи приходили тільки на муштру.

Іноді приходив хтось із старшин, що мали обо-

в'язок наглядати за студентським куренем. Але старшина того революційного часу мало нагадувала колишніх старшин і переважно підроблялася під той загал, серед якого мусіла жити. Ніхто на них не звертав великої уваги.

Саме увійшов сотник Лященко. Мав скупчений, немов стурбований вираз лица. Хлопці його обскочили, знову забувши всяку дисципліну. Посипалися питання з усіх боків. Сотник скомандував «на позір», оглянув салю і рівним, спокійним голосом промовив:

— Товариші! Завтра, а найдалі післязавтра, ранком вирушаємо на фронт. Думаю, що кожен із вас розуміє вагу завдання й обов'язку супроти Батьківщини, які спочивають на нас усіх...

Не докінчив. Радісне «слава», злите в один спигзовий оклик, заглушило дальші слова сотника.

... ..

Гнатко належав до тих юнаків, які мешкали в місті.

Вийшовши зі школи, був напівп'яний. Так багато вражіннь, розмов, почувань. А до того ще й близький вимарш на фронт. Рішив не їхати трамваєм, а йти пішки.

Печерськ, а головне та його частина, що творить околицю фортеці, кишів народом. Були це переважно салдатські шинелі, що сновигали без мети по цілому місті, вешталися по бульварах, базарних площах, загачували касарні та військові будинки.

Чимсь прикрим, зловіщим віяло від цих резгублених людей. Робили вони враження людей на все готових, необчислених.

Бродили юрбами, немов чогось із дня на день очікували.

І раптом від одної такої групи Гнатко почув:

— Пачему не пагуляю?! Да якщо как... Пастой. Бальшавік дают полную власть нашему брату. Кто, гріт, страдал, пусть папробует теперіча слабоди, кто, гріт, жіл в роскоші, піл пролетарскую кров, пусть теперіча

ступаєт на спод. Вот енто штука... І правільно! Папробуйка, буржуй...

— Правільно! Трі года в акапах за каво страждал?

— Так вот патаму, таваріщі, і большевікі протів Центральной Ради. Центральная Рада, гріт, буржуев защіщаєт. Ана за всякой мазепінской сволочью. Вот патаму і далжни ми протів Центральной Ради ітіть.

Хтось українсько-московською мішаниною перервав:

— Пожди-но! Ти мені толком кажи: хто ж це етой большевик? Кацап чи українець, малорос, чи яка халера?

— Тот кто галоден, таваріщ, тот і большевік! Нікакіх українцев большевік не признаєт. Ето гріт — буржуазная видумка, такіх, гріт, буржуев, как Вінніченко. Кто страдал, кто пралівал кров, кто хочєт землі, тот і большевік...

— Прравільно!..

— Нуу. Хіба що так! Так що значить, як я хочу землі...

— Так, ти тоже большевік.

А-ааа. Але ж і Центральна Рада щось...

— Да што там твоя рада! Рада, рада, рада... Затверділа сарока про Якава і всьо аднакаво... Рада. Сволоч. Каво защіщаєш?! Буржуев?!.

Гнатко затиснув зуби.

І це під самим боком Центральной Ради. Серед білого дня... Не витримав:

— Товариші! Хто це так сміє брєхати? Кого ви слушаєте? Яких то поміщиків Рада захищає? Ніяких буржуїв. Ви знаєте, сами...

— Охо-хо! Га-га! Тоже буржуйський синок! Аскаліл зуби. Ми тебе пакажем вместе с твоей радой. Нада зуби супчіку пачістіть!

Гнатко бистро глянув на того, що викрикував. Жовтий півкожушок, запхані в кишені на грудях руки, озлоблене, перекошене обличчя. Один із таких типових московських агітаторів, які вигулькували тепер скрізь,

як з-під землі. Де тільки зібралася купка шинель чи свиток — там уже був і цей. Гнантка огорнула лють, хоч намагався говорити спокійно. Знову почав:

— Товариші! Він лає Центральну Раду, бо вона українська, захищає інтереси свого народу, а вони усі москалі. Чужі. Хіба ви не бачите?! Кацап чи кацапський наймит. А большевики не давати землю, а забирати йдуть...

— Ми ж кажемо, що Центральна Рада, то...

Півкожушок злорадно до полтавців:

— Да! Да! Спатріте, якіє у него ручки... Он манікюр делал, кагда ти, дурак, сидел в акапах... Спатрі, якіє ручки.

— На, дивись! Я своїх не ховаю.

Гнатко простягнув обі долоні.

— А ти ото свої поховав. Покажи-но сам. Чиї біліші, якщо в руках діло...

Раптом якийсь салдат із прихильників півкожушка стусонував Гнатка ліктем під ребро.

— Чево лезеш, коль тебя не просят.

Інші знову заступились за хлопця.

— А що, всякому говорити вільно. Бож таки українці є, а ти...

Почалася сварка. Заносилося на бійку. Гнатко стояв посередині натовпу напроти півкожушка, та всі його демагогічні вигуки старався холоднокровно відбивати доказами. Раптом зауважив, що прихильники большевиків починають скупчуватися густо біля нього. В цей момент кількох полтавців відіпхнули його брутально назад і він одночасно почув над вухом:

— Тікайте! Вони вас можуть убити! За мене!..

Росла, плечиста постать гарматчика заступила йому розбурхану юрбу. Зайвим було довго задумуватися. Гнатко, ловко виковзнувши з натовпу, побіг уздовж вулиці. Злість і розпука на переїмену заливали його мізок. Заспокоївся дещо аж біля самого Золотоворітського скверу. Дзвонив додому з почуттям гострої не-

навести й завзяття. З цим самим почуттям увійшов до помешкання. Тільки побачивши хатній спокій, лагідні обличчя матері й Софійки, трохи заспокоївся.

— Мамо! Завтра вирушаємо.

Висока, струнка з гладко причесаним сивіючим волоссям та прив'ялим, але гарним лицем, дивилася на нього трохи здивованими, трохи захопленими очима. За нею стояла усміхнена Софійка. Гнатко відчував у собі якусь рвучку силу й радість, а разом і якийсь біль. Не хотів над тим замислюватися, аналізувати свої почування.

— Всіх нині болить... Всім нині жаль. Всіх! І чи слід тепер думати про свої особисті інтереси. Нарешті маю змогу боротися з ворогом активно, як вояк, як оборонець Батьківщини.

І чомусь тільки тепер почув виразно органічну ненависть, якої не мав досі. Чув, як кров б'є в жилах. Був молодий, міцний, захоплений. Хвилиний сумнів розвіявся як дим.

— Де ж це ти пропадав досі?! — почув ласкавий, майже пестливий докір.

Засміявся, кидаючись на канапу.

— Ах, мамо! Чому ти не маєш хоч шістьох синів! Уяви собі, шістьох драбів таких як я з кожної родини... Ну, уяви собі, Софійко! Щоб то за армія була.

Мати сумно посміхнулася.

— Маю тебе одного й одного віддаю...

Враз мов засоромлена підвела на сина веселі очі. — Але ж де ти так зганявся, Гнатко? Бійся Бога! — Почала гладити його по голові.

— Чуб мокрий, сорочка мокра. На дворі мороз, а йому душно. Іди ж хоч умийся, візьми чисту білизну. Ми ждемо тебе з вечерею.

В столовій було затишно й притульно. Над столом звисала лампа в жовтім абажурі, наповняючи кімнату м'яким світлом. Кілька олієодруків на стінах тонули в цім півсвітлі.

Різьблений буфет, від якого пахло свіжим печивом, турецька отомана, над нею невеличкий гобелен, фотографії в круглих рамцях, між вікнами старий, шаховий столик з шуфлядками на жіночу роботу, клітка з канарком.

Стіл заставлений був до вечері. Домове печиво, конфітури, сир, масло. Самовар шумів приязно і годинник повагом передзвонив вісім.

Пані Віхтановська сиділа у високому кріслі, в'яжучи гачком вовняну сорочку. Софійка поралася коло самовару, розставляючи на підставках склянки. Мовила задумано, поглядаючи у двері сусідньої кімнати:

— Ви кажете, що справами людини кермує якась надприродна, чи надфізична сила, Провидіння, Фатум чи нехай буде Бог... Тоді людині взагалі нічого не залишається робити. За ню все зробить Бог, чи це Провидіння.

— Ах — ні, моя дитино! Ти трохи не так розумієш. Ви, молоді, дивитеся на все надто раціоналістично й тільки фізичними законами пояснюєте всі явища на світі. Тимчасом так не є. Є речі, які ніяк не підпорядковуються цим законам. Значить, є ще якийсь інший закон, якась провідна Думка, Мудрість, чи назв'їм її як хочем. Бо згодися сама — поза фізичним світом, в якому наша наука досить упевнено почуває себе, є так багато невиданого, таємного, захищеного часто в речах звичайних, нами неспостережених навіть, що годі відкидати цю незбагнену руку, яка кермує нами і речами. І ця змеханізованість та пляномірність явищ, про яку ти говориш, зовсім не перечить цьому... Вона сама свідчить про якусь кермуючу Мудрість. Тій Мудрості вільно вирощувати з маленького насіння величезні дерева, тримати в просторах завішені світи і справами людськими пересовувати як по шахівниці. Чому ж тоді не вільно вложити в якийсь предмет, у якусь річ, „мертву” на наш погляд, своєрідну прикмету, властивість чи силу?! Адже і в людей вкладає вона іноді такі надприродні прикмети. Візьмім хоч би геніїв, злочинців або таланти. Чому ж

не всі їх мають, тільки рідко які одиниці, не кажучи вже про інші надзвичайні явища — гіпнотизм, ясновидження, відчуження речей недоступних іншим? Але що ми люди можемо про це знати? Скажу тобі тільки, що з молодих років маю нахил до містики. Тобі це смішно, знаю. Ви смієтеся з того, а проте...

Не скінчила. Софійка з посмішкою чемного недовіря поставила перед нею склянку топазового чаю й почала наливати другу. Увійшов Гнатко.

— Про що ви говорите, мамо?!

Сів коло столу. Глянув на Софійку й обоє значуче посміхнулись до себе.

— Ага, метафізика ота... Ти може не знаєш, що мама любить говорити про різні надзвичайні речі. Це власне її коник.

— Ми саме балакали щойно про надприродні явища, — відповіла Софійка. — Пані Віхтановська оповідала мені про свою брошку чи перлину... Це справді цікава якась перла...

— Ну, як же! Це талісман навіть. З нею трапляються надзвичайні дива. Навіть обриси якоїсь фігури появляються в ній часом, чи щось таке подібне. Правда, мамуню?

І схилившись до матері з перекірливим усміхом, Гнатко поцілував її руку.

— Це, здається, буває перед подіями історично-космічного значення. Правда? Ну такі, як смерть бабуні, чи...

Пані Віхтановська затулила йому уста рукою.

— Не вір йому, Софійко, — сказала сміючись. Він усе кепкує з мене, а проте, це перла надзвичайна, як ти собі хочеш... Вже тільки те, що я про ню знаю. Вона майже сто років у нашій родині, а ювелір Жан Пеліє в Парижі обчислював її більше, як на п'ятьсот років. Він мені давав за ню досить гарну суму. Хотів замість неї вставити в мою брошку іншу, не менш гарну, або рожевий топаз. Давав до вибору кільканадцять само-

цвітів, — я не схотіла. Маю до цієї перли якесь давнє прив'язання, як і покійна тітка Лисавета. Таке прив'язання, як до чогось живого. Чи ти пам'ятаєш, Гнатку, Милорадовичку, тітку Лисавету, твою бабуню? Ах, ні! Ти її не можеш пам'ятати. Ти народився у 1894 році, а тітка померла у дев'ятьдесят третім. Ах, що то була за цікава жінка! Скільки вона знала, скільки бачила, скільки пережила. То власне їй ти маєш завдячувати національну віру, з якою йдеш тепер захищати волю Батьківщини... То вона власне зробила з мене свідому українку.

Віхтановська говорила, щораз більше проймаючись, а її прив'язле, дещо стомлене лице, помолоділо раптом. Очі блистіли весело й мрійно.

— О, то була надзвичайна жінка! — тітка Лисавета Милорадович. Ясного розуму, міцної волі. Дивилася на світ, на людей і життя з якоїсь височини неначе. Завжди спокійна, зрівноважена, весела, мала надзвичайний дар оповідати. Та й пам'ять її — це була невичерпна скриня. Будучи малою, любила я сидіти біля неї, слухати оповідань про старі часи. Вона виховувалася у своєї бабуні, якоїсь генеральші, кріпацької сатрапки. Чоловік чи батько генеральши, фаворит цариці, був посланий в Україну, як „усміритель” гайдамацького повстання. Нібито він особисто мав спіймати Гонту. Так принаймні запевняла тітка Лисавета. У неї, між іншим, був якийсь піетизм для пам'яті Гонти. Оповідаючи про кріпацькі часи, все було згадує якогось Тихонця, що його генеральша веліла засікти різками. Оповідає було стара та все обтирає сльози. А як вона прекрасно деклямувала. Але постривайте! Чому то я раптом згадала тітку Лисавету?

Пані Віхтановська, відкинувши голову, приплющила вії, немов шукаючи чогось очима серед невідомих примар.

— Ага! — оживилася враз, — я казала про брашку. Її власне подарувала мені тітка Лисавета. Головне — я мусіла дати їй слово, що брошку передам тільки своїй

дочці або невістці, з тим, щоб та в свою чергу передала їй, як родовий талісман, свій дочці чи внучці. Розуміється, що я дала їй слово.

Віхтановська посміхнулася. Погляд упав чомусь на Софійку.

— Дочки не маю, але передам її Гнатковій дружині... Думаю, що ти її збережеш, Софійко?!

Відчинивши в столику одну з шухлядок, взяла з неї невеличку шкатулку. Всі троє мовчали хвилину. Якийсь містично-врочистий настрій запанував у кімнаті, мимохіть огорнувши також молодих.

Гнатко навіть перестав кепкувати й ніжно якимось дивився на матір.

Її сірі, великі очі то запалювалися раптом молодецьким блиском, то враз прислонювалися мрійною імлою і блукали в невідомих просторах.

— Ось вона — брошка тітки Лисавети. — почувся знов її тихий голос. — Зверніть лише увагу. Це ніщо інше, як розрізаний перстень. Тимто вона й цікава. Ось гляньте: розрізаний та випростаний, як рівне полінце. Посередині перла, а довкруги рубіни. Ніби це й має бути перстень самого Гонти. Тітка любила вказувати на символічність оцих самоцвітів: «Ця перла, то сльоза, а рубіни — кров» — казала завжди.

— Стривайте! — раптом обізвалась дівчина, приглядаючись уважно до брошки. — В тій перлі справді щось видніє. Подивися, Гнатку.

— Ну, ось бачте! Софійка вже уздріла містичну фігуру. Я там ніколи нічого не бачив. Звичайна жовта плямка. Перли від старости жовкнуть.

— Ні, Гнатку! Це не плямка.

Обі жінки, прихилившись до себе, скупчено дивилися на пам'ятковий предмет, повертаючи ним під світлом.

— Це зовсім не плямка. Я виразно бачу... Так наче обриси якісь... Правда? Ви теж бачите це, пані?

Віхтановська стояла непорушно, все тримаючи перед очима брошку. Рука її легенько тремтіла.

— Ще ніколи досі не бачила я так виразно цього візеринку, — сказала перебиваним від зворушення голосом. І чомусь закрила руками обличчя.

Гнатко взяв брошку в руки. Наблизився до лямпи. З легким усміхом прищулив очі. Довго, скупчено приглядався, то наближав, то віддаляв її від себе. Бачив мінливу поверхню перли, місцями немов пригаслу, немов припорошену якоюсь тінню. Мовчав.

Повертав її в пальцях, підносив на світло, то знову глядів із віддала в грайливість самоцвітів. Потім узяв із етажерки побільшуєче скло. Навів його на брошку. І враз скрикнув:

— Бачу!..

Молошно-біла, велика намистина прозорилась мінливо всіма барвами веселки. Червоні, мов іскри, рубіни вигравали вінком довкруги неї, переломлюючи в собі електричне світло й кидаючи на ню огневійні тіні. І в тій прі встиг Гнатко побачити, мов у сочці ока, струнку, прозору постать у золотавих шатах. Щось, чого ніколи досі не бачив у брошці.

Всередині перли немов відбита з великої далечі, в спокої усміхненої мудрости, видніла проміниста постать. І невідомо чому Гнатко вимовив пошепки, кладучи на стіл клейнод:

— Там стоїть свята Софія, або Божа Мати.

Був поважний, як ніколи досі, замислений і блідий. Звернувся до матері:

— Коли це перстень Гонти, то треба його конче відновити. До цієї половини доробити другу. Мамо! Я вас дуже прошу: скажіть з тієї брошки зробити мені перстень. Носитиму його сам і не дам нікому. Навіть тобі, Софійко, — засміявся жартливо.

—

Колеса вагонів вибивають одноманітне, сонне: там-тік-так, там-тік-так, там-тік-так... Сопучи тяжко, тягне паротяг два десятки вагонів, раз-у-раз пристаючи і за-

криваючись хмарами чорного, смердючого диму. Сипляться іскри і, мов зорі, гаснуть і зникають у темряві бездонної ночі. Цокають буфери, а паротяг, мов беручи гору, нервово рве вперед, пронизливо свистить.

Вагони повні людей, всюди розпромінені обличчя, сміх, співи. Блимають свічки, де-не-де ліхтарі.

Майже в кожному вагоні свій хор. Ніби наввипередки один перед другим співають пісню за піснею і під такт і гуркотіння колес щораз глибше входить поїзд у чорне невідоме. А згуки линуть:

...Гей, гей! Під московським караулом
у-у тюрмі...

З другого боку несеться бадьоре:

А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться...

Звідти падає урочисте, вільне, могутнє:

— І мене в сім'ї великій
Не забудьте-е-е спом'янути..

Згуки біжать, здибаються, зникають серед далекої темряви. А колеса вагонів відбивають одноманітне: так-тік-так, так-тік-так, так-тік-так...

В одному з вагонів хтось голосно оповідає:

— І приїхав я босий... Батько чоботи заховав. Думав, що без чобіт я не втечу. Го-го! Я таки втік. З'явився до Центральної Ради, а там мені кажуть: Нам босяків не треба... Та який же я босяк? — я гімназист шостої класи і тільки тимчасово без чобіт. Ну, й вони назад...

Хтось зовсім молодий, якась дитина, маніпулюючи рушницею зі штиком, оповідає хвацько:

— Як я йому наставив штика, то він злякався... Побілів. А я йому спокійно: Не бійся, товаришу! Я з українського студентського куреня і всякого ворога вмю шанувати. А він мені простягає руку — все ми браття, — каже.

Із купи слухачів перебивають:

— Ну й, дурень ти, Богдане! Який же він тобі брат? Він тебе при першій зустрічі підколе й годі.

— Ха-ха-ха! Ото дурень! Ще й руку потиснув. Ну, який же він тобі брат, як ти його штиком колоти збираєшся?!

Гамір і шум заглушують і відсувають це питання. Поїзд стає. Серед поля стоїть безсилий, непорушний. Хлопці зіскакують з вагонів, бігають по снігу.

— Чого став? Гов?!

— Паротяг за водою пішов на станцію.

А потім приходив паротяг і, немов підсилений, рвав знову вагони і пробігав порожню станцію не зупиняючись, мов боючись того, що коли раптом стане, то далі вже не поїде. А там знову сніжне поле, знову темрява хмарного неба і далекі безмежні небосхили.

Десь біля четвертої ранку стали.

— Станція? Що?!

— Далі не їдемо.

— Чому?!

— Друга станція вже в руках большевиків.

— Злазь! Ставай в ряди!

Почали злазити. Невеличкий будиночок загублений серед піль, самотний, мов урослий у землю. Над дверима дощинка, на ній надпис: «Крути». Навколо сніжна рівнина і тільки десь на небосхилі сільветка далекого села.

— Тут уже фронт.

— Бахмач заняли москалі!

На станції починається рух. Частину стрільців послають копати обабіч залізничого насипу землянки. Сотник Лященко щось починає майструвати біля вагонів. Робить „бронепотяг”.

— Поставимо гармату і вдаримо!

— Ну-ну. Під Бахмач підліземо.

А там десь за станційним будинком із землянок, що на тлі сніжного поля ледви помітні, — почали вилазити темні постаті.

— Гайдамаки!

Хлопці розглядають їх уважно. Чи ж то ті, про яких ходили вже цілі легенди? Гайдамаки, неначе лицарі минулих віків, старі — пережили велику війну. Досвідчені вояки. Всякий бій для них забавка. Десяток гайдамаків із кулеметом стримує тисячку большевиків. Між ними є безрукі й безногі, але все ж залишаються й б'ються за Батьківщину. Все одно — раз воювати, то воювати.

У високих баранячих шапках, чорних кожухах ідуть чорні тіні.

— А-а-аа! — хтось із них сонно протягнув. — Підмога...

А з молодших:

— Ми на підмогу. Як натиснемо!

Довгий, уважний погляд з-під баранячої шапки.

— Будемо відстоюватися. Чому ні?!

Почали копати окопи. Копали лопатами, як хто вмів, невеличкі ями, насипаючи перед ними землю в горбки для того, щоб прикрити голову й уставити рушницю. Ямка коло ямки, чим глибше, тим ліпше. Але моль не розбирає.

— Що там окопи?! Ми без них дамо собі раду.

Гайдамака, що наглядав за працею, усміхнувся.

— Го-го! Не скачи, дівко, дрібно. Копай, копай. Чим глибше викопаєш, тим ліпше сховаєшся.

А тимчасом команда вислала стежі. Минав день, вечоріло. Вислана розвідка донесла, що большевики великими силами заняли вже село Пліски. Тяжкі гармати, ручні кулемети, матросня суне, як хмари. Гайдамаки підперезуються тісно.

— О-о! Буде парня... А як чоловік тісніше підперезаний, то мов легший. До бою жвавіший.

Промайнула ніч. Настав день 29 січня.

... ..

Гнатко разом із Чемеринським сиділи в окопі згорблені, притулені один до одного. Те, що називали вони

окопом, була неглибока яма з насипаним горбком, на якому клали свої рушниці. Поруч них друга яма, трохи довша, в якій містяться три стрільці — студенти й гімназист. Гнатко приглядається до тих горбків, які йшли луком по обох боках залізниці й які де-не-де сполучувалися між собою ровами. Окопи ці тягнулися на схід від станції, а посередині на залізничному шляху, в будці, знаходилася команда куреня, а перед нею на своєму бронепотязі сотник Лященко. Станція й залізничний будинок знову світили пустою. Все було спокійно. Ворога не було видно. Лісок, що насупроти станції розкинувся віялом, закривав усі ворожі рухи. Але з команди переказували, що в тому ліску йде перегрупування москалів і що вони скупчують свої сили. Гнатко змучений майже цілонічним неспанням, копанням окопів і всіма тими новими вражіннями, що раптом на нього напали, поклав рушницю на окіп і замислився.

— От-тут-то, в цьому болоті ми творимо нове життя, будуємо нові національні вартості. Батьківщину розбудуємо зі сну. Творимо суспільне життя.

І чомусь раптом майнуло:

— А своє життя?!..

Пригадалася, як жива, Софійка, її рухи, посмішка.

— Жінка?! Дружина?! Приятель?!.. Жінка, то перелім у нашому житті. Ніхто не може уникнути того перелому...

А потім якийсь біль мов різонував десь у грудях. Щось нове захвилювалося, заповнило цілу істоту.

— А може заб'ють?! Ну, а як заб'ють?!..

Чомусь Гнаткові стало сумно. Далекі, порожні, чисті небосхили немов загрожували якимись страшними несподіванками. Оперся на руки. І раптом непереможно захотілося спати. Закрив очі.

У далечині брудного снігу, мов жива, встала перед ним Софійка, сувора, рішуча, з якимсь новим обличчям, якого він у неї ніколи не бачив. А за нею от-от і мамуня. Спирається на кий. Ніколи мати не спиралася, а

нині мов ледви ходить. Що ж то з нею?.. І йде мати з Софійкою повільним старечим кроком. Гнатко вдивляється в обидві ті істоти. А вони чимсь неподібні до себе. Входять поводі до якоїсь церкви. Широкі двері відчинені наростіж, холодож порожнього храму. І робиться раптом весело Гнаткові. Бачить у глибині храму струнку прозору постать, що йде їм назустріч. Простягає руку й мати їй щось дає...

— Гнате! Гнате! Наступають! Гнате!

Чемеринський штовхає його щосили.

— Дивись!

Протер очі. Глянув на той далекий ліс, що синів на овиді. А звідти вже вилазили гуртки москалів, що розпорошувалися на полі, уставлялися довгою ниткою, а потім рушили помалу чорними цятками.

Почали бити московські гармати. Зі станції їм відповідала гарматка Лященка. Ворожі стрільна сичучи мов гуси, перелітають через окоп і падають за ним у полі, вириваючи борозни й розкидаючи землю. От-от лопотить десь у повітрі, неначе над головою, сичить і важко, зі стогоном падає й заривається в землю. Громи гармат стають щораз страшніші й від стрілу до стрілу немов зливаються в одне стогнання далеко й грізне. Гляючи позад себе, бачить Гнатко, як стрільна риють землю, зриваються вгору, немов хвилюється й ворухиться земля. Хтось із сусідньої ями кричить:

— Підготова до атаки! Гарматним вогнем!

— Ну й підготова! — майнуло. — Коли б так попадали в наші окопи, нічого не залишилося б...

А московські гармати одна за другою гатять і гатять. До них раз-у-раз долучається ворожий скоростріл, що раптом чогось починає татахкати і тоді кулі сичать над головами, або зариваються в землю окопу.

А тим часом цятки, що відходять від лісу, напівзгорбившись, припадають до землі й раптом робляться все густіші й густіші і вже йдуть чорними густими лавами. А за ними з лісу все нові й нові вилазять юрби. І

чим ближче до ліска, тим ті лави густіші. Вже видно, як ідуть, випроставшись у цілий зріст, сірі й чорні постаті.

Тоді зацокали десь близько свої скоростріли, а за ними вдарили розірваною сальвою й юнаки військової школи. Затарахкотіли рушниці й студентського куреня. Гнатко, мов у півсні, механічно почав закладати набої до рушниці, яку тримав у руках. Механічно притулював рушницю до плеча, натискав язичок, міряючи в ту масу чорних постатей, що, з'явившись, поволі насувалась на окопи. А вони падали, вставали, знову падали, йшли хитаючись і підходили все ближче й ближче. А за ними йшли нові, одні за одними, щораз густішою стіною.

І раптом прийшов до себе, коли в кишені пальта не знайшов набою.

— Нема?!!

І пригадав собі, що коли йшли вони сюди, то їм давали набої. Хто міг, той брав більше, а він узяв із п'ятдесят. Тільки?! Крикнув до Чемеринського:

— Маєш набої?

— Нема!

Якось зробилось дивно.

— А де ж набої?

— Нема зовсім! — прокричав, наче в розпачі, Чемеринський.

— Треба до команди!

А чорно-сірі лави вже близько. Уже видно, як у другій лаві — тій дальшій — якийсь салдат у сірій шинелі й чорній матроській шапці, оперезаний биндами з набоями, прикладає до уст пляшку і жадібно п'є з неї.

— Що він п'є? Воду?.. Ні! То горілку п'є. Вони ж усі перед атакою напиваються, п'яні...

А лави все ближче й ближче. Уже низка облич пересовується перед очима, як у каледескопі. Мигтять і зникають, а залишається одна чорно-сіра пляма. І в розпачі запитує:

— Де ж команда?..

— Втекли!

А ті чорно-сірі вже над шиєю. От-от. Сунуть.

— Що ж робити?!!

— Вмирати!..

І тоді раптом, невідомо від кого, чиєсь болюче й дрижаче залунало:

— Слаааава!..

Хтось, десь із першого окопу, а може то він стм — Гнатко — встав у весь зріст у ямі, підніс рушницю, і дріжаче залунало:

— Слава Україні!..

І на цей клич підвелися з інших ям інші хлопці.

— Слаааава!..

— Слаааава!..

І кинулися назустріч тій чорно-сірій хвилі, що мов себе підбадьорюючи, ревла щось страшне, — тягуче.

— А-ааааа!..

Гнатко опинився серед високих, озвірілих постатей із відкритими, кричучими ротами. Вдарив наодмаш лозжем рушниці одного з найближчих, всадив штих у щось м'яке, що під натиском рушниці почало віддаватися назад, хилитися до землі. І раптом почув у спині гострий, проникливий біль. Закричав...

... ..

Широкий, великий прямокутник, який займає київська Софія, немов заставлений цілою купою різноманітних пуделочок, що тісно притулені одна до одної, коронуються золотими, блискучими банями. Прямокутник поділений на нави продовжні й поперечні, які перехрещуються і до яких із заходу притикає притвір.

Склепіння й луки, на яких сперті бані, спираються на кольонах тяжких і грубих, що стоячи посередині церкви, мов заповняють її своєю величчю і невкладністю.

Всередині свята Софія похмура й темна. Золочені рами, ризи образів, темні фрески, мозаїкою мов ще більше поглиблюють прохолоду й темляву, що панує в хра-

мі. Десь згори, з головної бані, зі стовпів лука дивиться Христос Пантократор, а далі Богородиця й архангел Гавриїл в образі Благовіщення.

Гудуть гармати безупинно, все ближче й ближче.

Якийсь служака — не то сторож, не то дячок — великим віником у руках замітає чавунну підлогу. Від стрілів обсипається тинк, а одне стрільно ще зрання пробило зовнішній мур біля вікна.

Пробив, але не розірвався.

Служко спорскує підлогу водою з рота, до якого він її набирає з кварти, а потім махнувши раз, другий віником, замітає порох і сміття на купу. Зідхає й стогне. Відповідає своїм думкам:

— Господи, Господи!.. Де ж та правда?!!

А за стінами розкотисто й глухо, під самою ніби землею, гуде й гуде стріляння. А може в соборі. Служко помалу обходить собор, але всюди тихо.

Тьмяно виблискують золоті ризи образів. Золоті, блискучі хрести, величезні рами тягарем пишноти й багатства пригнічують до землі. Старі московські бородаті обличчя суворо дивляться зі стін. Десь у глибині, у вівтарі червоними й синіми вогниками горять ляпади. Пахне ладаном і холодом свіжого повітря. Дві жінки в жалобі йдуть із притвору.

— А де ж ви хочете залишити? Хочете віддати? — питає одна.

— Зоставити там на образі коло вівтаря.

В глибині біліє ясне малювання. Приглядаються мовчки до образів.

— Знаєш, Софійко, це не той образ. Цікаво де той старовинний, давній, справжній? Той образ, що його привіз Ярослав...

— Москалі, якщо не замалювали, то певне знищили, або вивезли до Москви.

— А він би був, як той...

Показує очима на гору, з якої, десь із бані, нерухомо дивиться Василь Великий. Лівою, загорнутою в

ризи рукою він знизу підтримує грубу книгу в дорожній палітурці, а права рука піднята перед себе з благословенням. Лисе чоло, м'якохвилясті пасма бороди, округлений контур обличчя. Від тих ліній, що складають зморшки, все обличчя набирає вражіння надзвичайної м'якості й доброти, яке ще зміцнює сумний погляд.

— Цього ще не встигли знищити. Вони ж тут усе замалювали...

Якийсь час панує мовчанка.

— Де ж ви її покладете? — знову питає дівчина.

— Що?

— Перлу.

— Ах! — перлу? — замислена довго розглядається навколо пані Вітановська.

Потім каже:

— Ну, а як москалі прийдуть сюди, заберуть її... Хто ж знає? Переживаємо такі часи, що й храми в небезпеці. Нехай залишається у мене. Скажу зробити перстень, як просив Гнатко.

Вітановська сама не знає чому так вирішує. Рішення це виникло у неї тількищо, коли побачила й відчула тишу собору, тягар його містики. Їй здається, що через якусь млу минулих віків бачить райдужну сльозу, що стікає з золотописного обличчя й падає на мозаїкову підлогу храму святої Софії.

А за мурами собору, у місті, жах і смерть. Насовується ворог. Йдуть москалі, латиші, китайці, мадяри... Йдуть, як татари, цілими хмарами; пожежами й трупом застеляючи землю. Після них жовтіє трава, червоним пливуть ріки, а страшні гуки гармат наповняють повітря жахом.

Коли підійшли до міста так близько, що могли подивляти красу його й велич святинь, зупинилися здивовані.

— Так, це Київ! Мати городів Великої, Малої і Бе-

лой Расеї?!.. Ну, ну! Багато ріжного бачили, а такої краси й багатства ще ні!

Чорною, сивіючою хмарою насувається ворог на місто. І лаються, і кричать, і стріли пускають отруйні. Такі стріли, що нищать і душу й тіло, що в груз розсіпають міста. І руйнує москвин Україну, огнем і залізом залишає свій слід.

Колхоз імені Леніна

На широких ланах, що обхоплюють колесом станцію Крути і села: Крути, Бережки, Пліски та Колодязі, розкинувся колхоз імені Леніна. Ввійшло сюди також і село Рідкодуби, яке належало колись дідичеві Перетятковичеві.

Ще в 1925 році заходами комісара товариша Зябікіна селяни села Крут і довколишніх сел заложили той колхоз і присвятили його пам'яті вождя.

Тридцять сім забитих поховало одне село Рідкодуби за той час підготовки та організації колхозу, а сорок вісім родин вислали приспіненим порядком на Соловки. Хотіли тоді також вислати й бувшого дідича Перетятковича та арештували його разом з жінкою селянкою. Але, що Перетяткович зрікся ще перед революцією свого шляхетського стану, приписався до волості, одружившись з донькою незаможного господаря, Христею Білозубенко, та зараз же на початку революції сам добровільно роздав свою землю селянам, ті останні взяли його в оборону й майже видерли з пазурів Чеки. Хоч у райвиконкомі закидали йому пансько-шляхотське походження і на цьому хотіли будувати акт обвинувачення, ціле село посвідчило, що Перетяткович жив з ними як із рівними, сам обробляв свій земельний «трудовий наділ» — вісім десятин, що залишилися йому після розподілу родового маєтку. Крім того виявилось, що тридцятидвохлітній Михайло Перетяткович — переконаний, ідейний соціаліст і то не в теорії, але й на ділі. Це все врятувало його від Соловок, а може і від „стенки”. Місцевий комбед поручився за нього, а в райвиконкомі запропонували йому вступити у партію. Не зважувався спершу; потім, подумавши, вступив як співчуваючий.

Коли організували колхоз, приступив до нього одним із перших, віддавши решток свого маєтку. Цікавила його ця нова розбудова життя. Вірив у нею й узявся за це щиро. Це ж було щось неначе на зразок Овеновських комун, в яких мало сполучуватися хліборобство з промислом, фабричну працю з працею на ріллі. Це мав бути початок перебудови цілого світу.

І Христя, колишня наймичка з двору, погодилась охоче зі своїм чоловіком. Так як він казав, мало бути найкраще, хоч може колись, коли йшла за нього, за пана, мріялося їй дещо інше життя.

До колхозу ввійшов увесь маєток Перетятковичів, а з села Рідкодубів увійшла майже половина незаможників. І коли колхоз закінчив організацію, то складався з 1720 десятин орних ґрунтів, 6 десятин неорної цілини, 7 десятин городів, 6 десятин садів, 3 десятини вигону, 5 десятин лугів, 40 десятин лісу й 28 будинків. Крім того, начислював колхоз п'ятдесят шість пар коней, сорок пар волів, вівці, корови та інше складало також чималий маєток. Сто двадцять членів обіймав колхоз з жінками та дітьми. Мав це бути зразковий колхоз, побудований на засновах чистого марксо-ленінського комунізму.

Після тримісячної підготовної праці, коли відчиняли колхоз і коли виголосив промову комісар Зябкін, проспівано інтернаціонал. Дядьки стояли похнюплені, дехто підтягав басом, дехто липав тільки понуро очима по людях і на комісара.

Молодиці й дівчата вищали тоненькими голосами: «вставайте гнані та голодні», посміхаючись одна до одної і чомусь украдки сякалися в подолки. Старі баби голосили отверто, заганяючи свої жорови та гуси до колхозних хлівів. Чоловіки злісно підсміхались над ними, циркуючи крізь зуби. Кожен пам'ятав голод (1921 року) з-перед кількох літ, коли то люди гинули обдерті продналогом як мухи. Вступаючи тепер до колхозу кожний думав рятувати себе та родину від такого лиха.

Влада ж напевно щадитиме колхози, не так як приватників. Отже вступали в колхози. Іншого виходу не було, хоч кожному в очах стояв тривожний зажур: як то воно буде. Ніхто наголос сумніватись не смів. І свято відчнення колхозу імені Леніна випало назверх радісне й величаве.

А далі пішли будні. Люди втягалися поволі у нове життя. Жили неначе в похміллі. Мешкали у спільних бараках, спільно їли, лягали, вставали до праці; спільно вирішали господарські справи, слухаючи бригадирів і приїздних агрономів. Праця в гурті здавалася легшою, заповідала гарні наслідки. Сполучені разом вузькі півланки, творили тепер широченний лан, що нагадував колишні поля економії. Два трактори, сопучи, повзли сюди й назад впродовж цього лану, відрізуючи глибокі, рівні борозни. Пухка, чорна земля стелилася покійно під переможним наступом машини. Машинами жали, молотили, віяли. Врожай першого року заповідавсь гарно. Жито, буряки, пшениця вродили як на диво. І все тепер було власністю колхозу, власністю кожного члена колхозної родини.

Так колись гуртом працювалось на пана, тепер на себе у спільнім маєтку. Колись пан користав з цієї праці — тепер ціла громада. Ніхто не журився, що їстиме нині, що їстиме завтра, — все було колхозне. Жінки працювали з чоловіками разом. Не потребували тепер думати кожна, що зварить своїм дітям, чим нагодує мужа. Цим журилась громада. Кілька старших баб варило для цілого колхозу. Харч був не дуже добрий, але негірший як колись у казармі.

У бараках, збудованих з розібраних хаток та панського двору, жили всі гуртом: парубки в першому відділі, дівчата й самітні жінки у другому, родини у третьому найбільшому бараці, де нари були поділені моз клітки; у кожній містилася одна родина. Їли в спільній харчівні, у вузькім і довгім будинку, де стіни були прикрашені портретами вождів революції, плякатами-закли-

ками до нового життя й карикатурами з буржуазного світу. Під стінами стояли лавки та столи. Тут кожний отримував свій „пайок” рано, в полудень і вечером.

Щодня о годині шостій бригадир Бурий будив людей трубою, як у війську, робив перевірку та визначав працю. Норма праці була як коли: іноді більша, іноді менша.

Увечорі відбувались читання та дискусії над питанням дня. Приїздили з райвиконкому комісари, агітатори, політруки, інспектори, агрономи. Скликали віча, наради, читали реферати, виголошували промови, переводили інспекції. Ставили «революційну дійсність на рейки практичного життя».

Колхозом кермували два бригадири та комячейка з дев'яти комуністів та одинадцяти співчуваючих, серед яких був Михайло Перетяткович. Він був також секретарем продукційної артілі. Ця артіль, разом з технічним персоналом тракторів, творила підставу колхозу.

Михайло Перетяткович, одинока в колхозі людина, що мала закінчену середню освіту і кілька семестрів природничих наук, став також керманичем культосвітнього відділу. Усякі виклади, реферати, курси, театральні вистави, а також „пролет-грамота” належали до нього. Як переконаний марксист, з палом віддався тій праці; вірив, що ось тут саме на нових засновах будується справжня Україна.

Серед метушні, віч, нарад, викладів не було коли оглядатись назад. Попереднє все відійшло, як щось непотрібне, віджиле, покинуте назавжди. Праця та життя у колхозі здавалися йому ідеальним досягненням суспільного життя. Як уроджений суспільник, альтруїст по вдачі, з нахилом до наукового сприймання річей, почував себе добре у цім життю комуні. Власність йому була непотрібна, він томився нею. Вона його неначе в'язала, не давала волі. Тепер був щасливий.

Спочатку доводилося себе нагинати до нових умовин та невигод спільного життя. Вони відчувалися до-

шкульно та боляче. Але повен був найкращих надій і примушував себе терпіти, переносити невигоди, підбадьорював Христю та оточення.

І потекли дні, як гірський потік, повні рвучкої праці, запалу й напруги. Михайло Перетяткович був душею колхозу, жив ним і думав тільки про колхоз.

Звільнившись від праці в своїй канцелярії, біг радо у поле. Праця на землі захоплювала його, як первісне єднання з природою, як вияв її в праці. Ходив біля тракторів, їздив на жниварках, біг до косарів. А косарі як завжди. Косили мовчки, розмахуючи ритмічно косами. В постанях їх був якийсь зважний спокій. Обличчя мали камінно спокійні. Косили спроквола.

— Іде наш Перетяка — кинув Іван Джус, зупиняючись раптом.

Михайло взяв косу, станув в ряд з косарями. Заохочував косити жвавіше.

— Або нам пайок збільшать? — зауважив котрийсь. — Чого там спішити?

— Більше не заробиш, — засміялися хором та поставали, поспиравшись на коси.

Бачив у їхніх обличчях глумливу байдужість.

Іван Джус нагнувся до нього.

— Повірте, нема чогось ніякої охоти, — сказав чистосердечно. — От, косиш, як було косив в економії. І все здається, що це економія, що відбуваєш у ній строк та й годі.

Михайло почав переконувати. Говорив щиро, з палом. Люди його любили, слухали уважно. Хотіли й мусіли вірити, адже відцуравшись свого й ставши до комуні, був для них живим прикладом.

— Це лиш так спершу важко, — переконував усіх, а з ними й свою Христю. — Доки в людині живуть старі звички. Нове покоління виросте у нових умовах, буде вповні щасливе. Ми живемо для майбутнього. Коли сьогодні муляють недостачі, завтра буде краще.

Вічно говорилося тільки про це якесь „завтра”. В

ім'я його треба було переносити теперішнє лихо. Косарі похнюплено дивилися в землю, мовчки чухались у потилиці. Важко було протівитися Перетятковичеві. Знали, що говорить щиро. Коли б не він, не пішли б до колхозу. Перетятка свій, не якийсь пройдисвіт Зябкін, сам врешті дав приклад ділом, не словами.

— Може це й так, — муркнув з надумом Джус, — тільки ж чомусь не бере охота. Не бере та й годі. От і трактори ці, і ця молотільня, усяка хозяйська знадоба, і землі скільки хочеш, а ноно не тішить. І робата не тішить. Все одно хоч і спільне, а таки не твоє.

Говорячи, Джус дивився у землю. Решта косарів поглядала мовчки і Михайло бачив, як очі їх блистали з-під насуплених брів.

— Не твоє тай годі, — звучало йому настирливо у вухах, коли вертався до своєї роботи. Не міг цього збагнути. Він не чув ніякої туги за цим „своім, власним”. Йому вистачало того, що давав колектив. Не журився проблемою хліба, міг зайнятись іншим. Невже між психікою його і цих косарів була така різниця?

Ішов замислений, уперше поставивши собі це питання.

Колхоз пережив перший рік організаційний. повен непорозуміннь та ускладнень.

Колхозники менше журилися, ніж минулих літ на власних господарствах. Було ніби легше. Проте всім здавалося чомусь, що все це тимчасове. Кожен мав вражіння, що справді відбуває строк у чужім маєтку, що через місяць-два поверне додому, до свого поля, до своєї хати. Там лиш почнеться правдиве життя. Почуття тимчасовости не кидало нікого. З цим дивним почуттям вставали рано, ішли до роботи та лягали спати. Кожен жив думками про якесь „своє”, затаєне завтра.

Тільки свіжий слід, де ще недавно стояла його хата, де лишилася з обійстя криниця, стояв розгублений серед пустки покинутий садок, нагадували на кожному кроці непорушну дійсність. І люди ходили мовчазні, не-

веселі, хоч назовні старалися виглядати твердо, особливо перед бригадами, або кимсь із ячейки. На вічах горланили, виявляли завзяття, у роботі ставали щоразу повільніші. Кожен радий був зіпхнути її на другого, ухилитись від неї. Знав, що „пайок” свій дістане. Коли ніхто не бачив, відробляв свій трудовдень отягаючись, сяк-так, аби відробити норму.

Перші почали нудитися й тужити жінки.

Життя у бараках хутко набридало. Ніхто не мав, не знав своєї одежі. Хто сховився раніше, той захопив кращу. Одного дня доводилося ходити в такій, завтра в іншій свиті. Ніхто не смів сказати: „віддай, бо це моє”. Ніхто тут не мав нічого свого. Усе було спільне. Це хутко спротивилось людям. Одні були брудніші, другі охайніші. Не всяк хотів ходити в чужому, той тільки, хто мав подерте дрантя, радо приставав на спілку. Дехто зумисне лягав спати в одежі, захопиши кращу. Інші протестували, що це не позакону. Кликали бригадира. Знімали свари, доходило до бійок. Приїздили з райвиконкому пролет-лектори, навчали політграмоти. Приватна власність, як така, не існує. У справжнім, зразковім колхозі такі інциденти не можуть мати місця. Хто буде проявляти буржуазні інстинкти, того під суд та геть із колхозу, або ще гірше... Вихід з колхозу за́кон передбачав, але тільки в тому, що людина мала на собі. Все решта, що раз внеслось до колхозу — лишалося в ньому. Погроза залишитися поза межами колхозного життя в ондому лахмітті, приборкала людей.

— Ой тошно мені, нудно! — зойкали баби, заливаючись слізьми, і кожна украдки старалася підкинути більшу в'язку пашні „своїй” Білосорій чи Зозулі, сама її доїти. Ніяк не могла звикнути до думки, що до її корови ще хтось має право. Таксамо й чоловіки. Залюбки кожен де міг скубнув зайву жменю сіна своєму коневі, поклепав його потайки по шиї, як свою худобу, щадив у роботі. На цьому тлі хутко виникли сварки. Скликалися партсуди. Пішли доноси, інтриги. Партійні робили

наклепи на співчуваючих, закидали „контру”. Кількох „куркулів” передали владі. Приїздив навіть ревтрибунал та розбирав справу. Декого чекісти забрали з собою. Пішла ворожнеча.

Під осінь уляглося. Врожай випав гарний. З ним де-що проясніли надії. Треба було якнайскоріше задоволити продовольчу норму, сплатити продподаток, виконати хлібозаготівлю. Приїхала розподільча комісія, визначила проднорму. Проднорма вийшла дуже низька. Залишеного колхозникам хліба ледви вистачило на прохарчування до місяця лютого. Це викликало загальне невдоволення, але погроза влади, зліквідувати всяке невдоволення „гострими засобами” втихомирила колхоз. Для невдоволених був один кінець.

Десь на Соловках існувала могила, що нагадувала про це. На стовпі, що стирчав на могилі, хтось написав хемічним олівцем: «тут спочиває 26 громадян села Крут з України».

Чиясь рука викреслила: «з України» і надписала: «з київської губернії». Потім дощі змили хутко цей напис, а стовпа вихитали й витягнули перехожі.

Колхоз ім. Леніна вступив у фазу нормального розвитку і навіть на другий рік отримав похвальну грамоту з портретом Леніна вгорі і Шевченка внизу. Колхозники депешували всесоюзному старості Калініну про єдність працюючих та похвалялися в майбутньому працювати ще краще.

Голова колхозу та ударники були задоволені. Тільки колхозники, скінчивши молотити, хапалися за голову.

— А де ж, до холери, мій трудовень? Мій заробіток?! Працював у колхозі з бабою, виробив 400 трудовнів, а за трудовень належить 500 грамів хліба. Це значить нецілих 13 пудів. Чи вистане до нового врожаю на п'ять душ родини? Та й то тільки з хлібом; а ще треба платити: сільхозналог — 50 рублів, страховку майна — 35 рублів, позичку на зайом — 5 рублів, культзбори —

23 рублі, дорожнього податку — 23 рублі. Хіба здохнеш, та й годі.

Але люди не дошли, з голодом пополовині пробивалися до нового року. Колхоз ім. Леніна виконував усе, що вимагала влада, належав до ударних колхозів советської України.

Це були роки НЕП'у та українізації. Михайло Перетяткович організував різні курси; відчинено дві українські школи для дітей і дорослих. Він сам навчав у них. Кінчаючи працю пізно ввечері, очманілий з утоми, але задоволений, віднаходив Христю. Праля, або латала з іншими жінками спільне колхозне шмаття. Хтось з „ударної бригади” відчитував їм „Пролетарську правду” або „Большевика України”.

Іноді приїздила „інструкторка” Вера Штольцман з агітвідділу при райвиконкомі. Говорила про нову пролетарську жінку, або мала виклад на безбожницькі теми. Жінки мовчки слухали похилені над роботою. Деякі посміхалися на знак одобрення, деякі сиділи непорушно, з камінними лицами, латаючи шмаття. Старі баби зіждали, нишком витираючи очі.

Товаришка Вера говорила про всесвітній пролетаріят, визискуваний всесвітнім капіталом, про умови соціального розвитку, про пролетарську культуру.

Було малозрозуміло, нецікаво й нудно. Потім товаришка Штольцман відкривала дискусію. Усі мовчали й товаришка Вера говорила далі про «ударную жінчину», закликала молодих жінок вступати в ряди комсомолу. Тоді можна було наслухатися і про націоналістичну контрреволюцію, що шириться мов зараза по советській Україні, підсичувана буржуазною Польщею та Німеччиною, про петлюрівські банди, про жовтоблакітних ворогів народу. Закликала нищити, де тільки можна, цих «самостійників». Казала, що світова революція охоплює Європу, що в авангарді тої революції підуть на підбій гнилого заходу комуністичні жінки советської Росії.

Молодиці по кутках куняли, ховаючись одна за одну, дівчата посоловіло кліпали очима, позіхаючи. Товаришка Штольцман урочисто затягала інтернаціонал. Змучені та сонні, стоячи над балями або купами латаного шмаття, селянки виводили тоненько:

«Ніхто нам, браття, не допоможе...»

Усміхнена тупо, Христя співала також, думаючи про свого Михайла, коли то врешті зможе побути з ним разом, обмінятися словом. Вдень бачилися хіба при обіді. Увечері виходили перед харчбудунок, сідали на лаві. Вогка прохолода ночі огортала їх лагідно. Він закидав за голову руки, втомлено витягався. Вона сиділа, пригорнувшись до нього.

— Ну, як там, Христе? — питав бадьоро та брав її руку. — Що сьогодні робили?

Оповідала перебіг скінченого дня, силувалася на захоплення, а виходило нудно. Всі дні були на диво подібні до себе, і все те, що говорила товаришка Штольцман, і те, що читалося в „Пролетарській правді“, і всі ті сельробвечерниці, були одноманітним повторенням того самого.

Михайло слухав розвіяно, думаючи щось друге. Вона замовкла. Сиділи непорушно. Рух у колхозі затихав поволі. Тонули в супокій стайні, короварні. Найдовше тривала метушня в пекарні. Там змивали статки. Хтось ножем шкрябав ночви. Заносило скислими поміями та якимсь лікарством. Бригадир Сорокін лявся на подвір'ї, грозив комусь, що вижене з колхозу. В родинному бараці плакала дитина, в мужеському геготів ще сміх. Хтось затягнув чумацької, підхопило кілька дужих голосів. Пісня полинула рівна та спокійна, б'ючися об стіни та стелю бараку.

Михайлові мимохіть згадалося чомусь, як колись на фільварку співали казарм'яні робітники. Насторожено слухав, прищуливши очі. Таксамо щось байдужо покладливе брніло в тім співі, щось виключно прикметне

українській пісні, розгойдане, широке, аж до лінії щось причаєне, неспокійне, грізне. Залюбки прислухався.

З бараку вийшов Мирон Черногуз, сів обіч на лаві.

— Це Максим наш виводить, — сказав сміючись. — Добре, що є ще охота співати...

— А в тебе немає? — засміявся Михайло.

— Я вже проспівав своє по казармах. Теперки нехай ті співають. Всеодно: батрак батраком лишився.

— У нас, товаришу, нема батраків. Тут вільні громадяни советського колхозу.

Мирон засміявся стиха, махнув рукою й сплюнув. Присунувся ближче.

— Ну, а скажіть поправді: хіба не те саме? Тоді був наймитом у пана, тепер у колхозі. Тоді була казарма, тепер — харчбуда, бараки. Тоді був економ, приказчик — тепер бригадир. Тоді платили грішми, — тепер проднормою. І все таки тоді жити було краще. Що не кажіть, а було вільніше. Наймитом був я тільки у казармі, а в себе дома робив що хотів, був собі господар, а тепер...

Мирон махнув рукою та сплюнув удруге.

— Гасити світло! — почувся голос бригадира і нагальний стук у вікна бараку. — Давольно арать! Розспівалися. Хахлацька привичка ревти по ночах. Люди хотять спати, а вони концерти.

Огрядна фігура Сорокіна в галіфе та френчі пересунулася вздовж бараку. Заглядав у вікна та постукував кием. — Гаси світло! — гукав раз-у-раз.

— Ну, скажіть, хіба ж не неволя? — нахилившись ще ближче, шепотів Мирон. — Тож у строку бувало співай, скільки хочеш! Було після вечері — гуде вся казарма і лямпи ніхто не казав гасити. А тут уже йому заваджає, що хлопці співають. Українська пісня дере його по кацапських кишках. Кажу вам: собачня та й годі. Ще коли б не вони, чоловік би, може, витримав з бідною, доки там не настане якась переміна, якось дожив би у тій короварні. Коли ж нема сили. Лазять тобі

по п'ятах гірш приказчиків давніх, винюхують, наставляють вуха. Слова вільного не можна сказати. Коб міг, вліз би тобі в душу. Нудь бере із такою жизнью.

Чорногуз обірвав, бо бригадир Сорокін наблизився до них та прищулюючись, приглядався до Михайла.

— Хе, хе! Ось де він зашився! — промовив жартівливо, сідаючи на лаві. — Пісеньку слухає. Аа?! Признайтесь, товаришу: кортить послухати „радімаво” гей да ой! Ха, ха!.. Садок вишневий коло хати щемить десь у серці. Знаю я вашу хахлацьку натуру. За рідного «Гриця» віддасть цілу компартію. Подавай йому тільки Наталку Полтавку, він тобі до смерти хахлом залишиться. Не забуде цього.

Сорокін сміявся, потрушуючи Михайлом, мов снопом пшениці, клепає його по спині рукою. У цім, ніби добродушнім, жарті чулася їдка, злобна ворожнеча. Перетяткович злегка відсунувся набік.

— Тому ви не даєте колхозникам співати? — сказав досить різко. — Думаєте, кацапів поробити? Навряд, чи вам це вдасться. І навряд, чи компартія подякує вам за таку загарливість. Радше вам, Опанасе Миколаєвичу, українізуватися пора, ніж нас русифікувати.

Несподівана відповідь Перетятковича, мов відтрутила бригадира. До того секретар назвав його Опанасом Миколаєвичем, що його, Афанасія Нікалаєвича Сорокіна, доводило до сказу. Михайло знав це і назвав умисне.

— Невідомо, кому ще компартія дякувати буде — кинув бригадир, підводючись раптом. — У всякому разі не покидькам революції з підозрілим минулим.

І не сказавши й добраніч, хутко відійшов.

— Гад, — кинув за ним з погордою Михайло.

Відтоді відносини між ним та Сорокіним зіпсувалися зовсім. Раніше старалися обидва не виявляти назовні обопільної нехіті, тепер не скривали цього. Сорокін був родом з Тамбовської губернії, ненавидів усього українського. Помимо нового українізаційного курсу,

був далі русотяпом. Де міг — ставив перепони українізаційним заходам Перетятковича і робив дрібненькі потайні перешкоди.

Не краще ставився до Михайла й другий бригадир, Олександр Бурій, із „місцевих”. Обидва з Сорокіним виконували в колхозі, крім адміністраційної, поліційну службу. Перетятковича ненавиділи однаково і за українство, і за освіченість, і за те, що тримавсь незалежно, що серед колхозників мав рішальний голос. Але він робив своє діло. Загальна кон'юнктура сприяла його праці. У Києві та Харкові українство зростало, набирало сили. Боротьба з москалями поглиблювалася, а з нею зростала свідомість в українських масах, хоч московський уряд намагався ті маси „розслоїти” клясово, нацьковував бідняків на середняків. До середняків зачислялася кожна національно свідоміша людина, яку записували на чорну дошку, або виселявали геть у Сибір, кудись на Соловки.

Українізація все ще була в моді, цвів НЕП, йшла „смичка” села з містом. Селяни сміялися: смикають нас жиди та кацапи. Висмикують останнє.

Проте роки попадались врожайні і хоч влада дійсно без жалю „смикала”, збираючи надмірний „продналог”, залишала людям невивстачальну „проднорму”, проте селяни не терпіли ще цілковитого голоду. Потайки від влади приховували збіжжя, закопуючи його в землю. Дехто навіть гонив самогон.

„Одиночники”, тобто ті, що полишалися на своїх господарствах, не приставши до колгоспу, з глуфом поглядали на колхозників. Як-не-як, жили у своїх хатах, не були нічіїми наймитами, невільниками влади та комуні. Ті в свою чергу заздро і з жалем дивились на село, покинуте перед роками. А воно кучерявилосся у садах солон'яними стріхами, золотими стіжками, синіми димами серед вечірнього смерку. Рідне село, у якому родилися, зросли, в якому жили та вмирали їхні діди-

прадіди. Тепер мусіли нидіти, душитися в колгоспних бараках, мов чужинці — заробітчани.

Поля колхозу та села Рідкодубів сходилися разом. Під осінь, коли були зібрані збіжжя, колхозні пастушки виганяли товар на свою толоку, сільські — на свою.

Спершу діти не підходили близько одні до одних, тямлючи про клясову різницю, яка їх ділила. Стоючи одалік — поглядали на себе.

— Куржулики, куркулята!

Пустий хлівець, гола хата,

гукали колхозні, ненависно позираючи на „одинаків”. Чванилися перед цими своїм добробутом, придбаним у колективі, хоч може в душі відчували заздрість.

„Одинаки” відповідали ще більшим призорством:

— Колхозні комахи,

вошиві бараки.

верещали хором та шпурляли грудками.

Часом зчинялися криваві бійки. Колхозні представляли червону армію та „усміряли” повстання. Одиночники виступали як петлюрівці, громили комуни.

— Ууррааа!

— Славааа!

Лунало серед вересневої тиші, що сповняла поля. Ішли на „штики”, летів град каміння. Хтось бив у старе відро, робив артилерію.

За лісами заходило сонце. Десь геть тарахкотіла товарова валка, виповзала з-за обр'ю довга і лінива. У двох перших „пасажирних” вагонах просвічували на тлі заходу вікна. Підходила до Крут. Вставало недавнє минуле.

І діти враз кидали гратись у війну, збігались на рові, дивилися на валку. Довгий, протяжний гудок паровика сумно вітав станцію. І чомусь дітям ставало сумно й моторошно. Стояли мовчки, проводили понурими поглядами валку. Нагло Івась Чепуренко кидав ненароком:

— Там на станції побили колись наших.

— Хто побив?

— Большевики, а ти думав — хто?

— За контрреволюцію побили?

— За Україну, не знаєш?

Івась згорда позира на Миколу, стягає суворо брови. Дивиться прищулено на обриси станції, що темним рисунком видніє на заграві неба.

— Багато побили, — каже замислено. — Мій тато їх бачив. Порубані лежали на станції... Сорок дев'ять хлопців.

— А мені казав Сава, що їх було двісті.

— Ні, то большевиків було двісті, наших було сорок.

— Брешеш! Большевиків може тисяча було. Цілий „бронепоезд”, а цих тільки тридцять.

— Так, так, тільки тридцять; мені казав Сава. Тридцять спинило цілий большевицький поїзд. Тих тисяча, а цих тридцять і ті цим не могли дати ради. Аж з Москви прийшла їм підмога. Тоді всіх побили.

— Кажуть: рубають, а ті кричать: слава! Завзяті були хлопці.

Перебийнісів Гринь переконливо киває головою.

— Певне, що завзяті, раз двом тисячам большевиків не далися.

Івась Чепуренко майже пошепки:

— Мого брата Степана також зарубали.

Сільські та колхозні слухають уважно. Гринь каже:

— Вони не хотіли большевиків до Києва пустити. А в Києві Центральна Рада... Тато бачили Київ і Центральну Раду. Он туди, туди Київ. Тепер там нема Центральної Ради. Комуна засіла.

Усі стоять мовчки, дивляться на Крути. Миколка зідхає й мене в руках брилик. Потім зненацька підкидає ним вгору.

— Ще наші проженуть комуну. Знов прийде Україна — гукає бадьоро.

Діти враз веселяють. Починають одні одним опові-

дати чудодійні речі про ту Україну, що була і пройшла, як минає Великдень. Пішла десь за границю, але ще колись вернеться. Вернеться і тоді кацапня й жида по-втікають геть.

Сільські та колхозні займають товар разом, зганяють з толоки на дорогу і гомонять ще довго. Товар іде посполу, замислено, повагом, збиваючи порох. Ніч западає звільна. Над лугами стелиться туман.

На шляху товар розділяється сам. Одні повертають у село, другі суголовами до колгоспу. Перекидаючись веселим щебетом, діти розходяться також.

.....

Так з року на рік існував колхоз ім. Леніна. Виконував усе, що вимагала влада і належав до зразкових, пробоевих колхозів України. Збільшився інше на декілька родин, дехто вибув з нього, як то старі Кордуби, та баба Дмитрючка, не числючи цих, що повмирили.

З Кордубами було таке: мали вони чимале господарство й було їх тільки двоє: Максим Кордуба й Кордубиха Тетяна. Дітей чомусь не мали, на старість не було кому біля господарства ходити та й залишити не було кому цього всього по смерті. За сорок років важенької праці придбали таки досить. Грунту було десяти дванадцять, сіножать, садок, пасіка, будинки. Мали три пари коней, дві корови, бики, овечок штук десять, пару свиней, гусей. Коли в Рідкодубах закладався колхоз, Максимові було понад шістдесятку, Тетяні також біля цього. Порадилися дід з бабою та й також пристали до колхозу. Мовляв: наробилися доволі, треба на старість спочити. Нехай вже цим усім, що вік придбали, користуються другі. Їм аби куток теплий та сякий-такий харч, то й вистане до смерті. Думали отак при громаді дожити свого віку, спочивши від праці.

Помістили їх спершу: діда у мужесьькому бараці, а бабу з жінками. Старі підняли лемент. За сорок років не розлучалися ніколи ні вдень, ні вночі, чи то у праці, чи спочиваючи, усе були разом; аж на старість чомусь

взяли й розлучили їх, одне без одного, як риба без води, години пережити не може.

Спротив не сподобався владі, але тому, що старих підтримали другі, Сорокін казав перенестись Кордубам до родинного бараку, визначив їм малу клітку на нарах. Тут нова біда. Зимою в бараках холод, старі позастуджувалися, напосівсь на них кашель. На піч не полізеш вигрітись, бо її нема. З харчем також лихо. Старі звикли до „хазяйської” страви. Борщ з салом, каша з молоком. Хоч трохи, а ситенького. У колхозі тимчасом, довелося день-у-день сьорбати пісну юшку. Молока недоброго і пісного, мов з ласки, дали часом крихітку і то з-під сепаратора. Потім і це перестали давати. Всякі недоїдки-помийки ішли для старих. Дарма раз-у-раз ті скаржилися обом бригадирам.

— Кто не работает, тот не ест — кинув мимоходом Сорокін, ледь глянувши на згорблених біля контори Кордубів.

— Таж ми віддали сюди всю свою працю, — бідкалися старі. — Хіба за те неварто мати хоч людяний харч? Хоч молока чесного кварту від влесної корови? Тож і так усе це лишиться в колхозі.

— Не разсуждай много, бабка, — перебив зимно Бурий. — Недовподоби, то геть по чотири вітри. Нам старого барахла не треба.

— То віддайте нам хоч половину нашого майна. Хату розвалили, в чому тепер жити? Віддайте хоч матеріял з розібраної хати, хоч десятину ґрунту, хоч шматок города.

— Бач, чого захотіла! Хто раз віддав своє до колхозу, назад не одержує... Самі геть до всіх дідьків. Тут бунтарів не треба. Глядіть, щоб у тюрму не попали.

Те саме скаазли і старій Дмитрюцці. Ревматизм повикручував їй руки і вона не могла робити. Віддаючи хату й землю до колхозу, думала дожити в нім віку. Літом баба доглядала колхозні гуси, зимою сиділа у кутку на нарах тремтючи від зимна. Півроку потримали її, а

там як і Кордубам: хто не працює, той не їсть. І пішли всі троє по селах за жебраним хлібом...

Перетяткович звів тоді за них цілий бій із Сорочиним. Більшість колхозників підтримала його. Але колхоз ім. Леніна мав свої закони, згідні з засновами конструктивного соціалізму і всіх примушував без спротиву слухатись цих його законів. Михайло бунтувався, сварився, покликався на соціалізм, справедливість. Комісар Зябкін висловив йому з цього приводу догану, назвав „хахляцьким батьком” і врешті обіцяв справу передати до ревтрибуналу.

Справа якось поволі притихла. Настав 1933 рік.

У цьому році темні хмари почали насовуватися на села. Влада стягала продналог більший, ніж щороку. Хлібозаготівля випала велика й тяжка, виголоджувано людей, нищино життя. Проднорма ледви до полозини зими могла вистачити.

— Що вони там думають у райвиконкомі? — з розпучкою питалися люди.

Говорили, писали, просили, посилали делегації... Голова райвиконкому, молодий, здоровий жацапчук, вирішив спокійно:

— Плян ретельний. Чіво там?! Єслі будете работать — виработаєте.

— Але ж ми працюємо й голодуємо.

Ніби кепкуючи, голова посміхнувся:

— Ну, ну, работай! Работа дураков любіт. Виходить, зле працюєте, коли бракує на прожиття. Знаємо хитрощі хахлацькі. Замість плакати за Україною, випрацюуйте краще продподаток.

Як на лихо і врожай випав ненайкращий. Весною брак дощів, літом палило сонце. Брак хліба почав відчуватися вже в січні і жінки з мішками й решетами ходили юрбами до стирт, що стояли на колхознім току. Лаючи та проклинаючи „соввладу”, збирали вологу полову. Дома сушили її на печі, терли у макітрах й домішуючи трохи бараболі, пекли пампушки. Швидко за-

бракло зовсім бараболі. Тоді зривали березові й липові бруньки, сушили, мололи та пекли млинці з половою разом. Як сніг станув, відшукували на полях торішню гнилу бараболю, вискубували з землі молодий бур'ян, варили з цього юшку. Гуси, кури, овечки, свині — позникали за зиму. Потім стали різати корови та коні. Хто не зарізав, не з'їв сам, у того вкрали та з'їли.

У квітні, на Великдень, ходили по лісах, рвали лободу, молоду кропиву, пшінку варили з черешневим клеєм, додаючи дрібку солі.

Одиночники дивилися тепер задро на колхоз. Там ще с'як-так жилося. Колхозники ще з голоду не пухли, тоді, коли село давно вже поховало слабкіших, що мерли, як мухи.

Наприкінці квітня юрби людей тинялися мов тіні, опухлі, безсилі. Ледви волочучи ноги, тяглися з сіл до міста в надії дістати там чи вижебрати хліба, стомлені сідали по ровях спочити, лягли хоч трохи поспати. Більшість цих стомлених, зголоднілих уже не вставала. Інші доволікались до міст, падали на вулицях і там коннали, б'ючи головами й руками об асфальт пішоходів. Ніхто на них не звертав уваги; стало це звичайною річчю. Дехто з перехожих стягав тільки з мертвих одяг, або взуття і тягнув до міста, щоби на товчку виміняти на хліб.

На селі, підставляючи під проміння сонця свої вихудлі ребра й животи, валяються по вулицях діти. Хапають перехожих за پلی, чіпляються.

— Дайте кусничок хліба! Дядю, дайте хліба!

— Добрий дядю... малесенький шматочок.

— Щонебудь дайте з'їсти...

І зовсім байдужі, нечулі, проходили коло них старі й молоді, жінки й чоловіки.

— Свої вдома чекають...

Діти безсилі лежать на землі, непомітно доходять. Їх трупики непохоронені валяються попід парканами.

Зеленню та квітками зодягалась земля. Проходив

місяць травень, місяць кохання, щастя. Пташня щебетом наливала гаї, радісно зустрічала схід сонця. Разом з їх співами й пахоцями ланів проходила ніч. Була найкраща весна з усіх весен, які лиш пам'ятали люди. Сади кучерявилися квітом груш та яблунь; сипались на землю сніги з черешень та вишень.

На вулиці душно. Упійливо пахне кучерява черемха і запах її дивно мішається з випарами гною на дворі у колхозі. Колхозники стоять і сидять біля харчбуди, обмірковують біжучі справи. Оповідає хтось, що у колхозі крадуть щоночі зерно. Минулої ночі було трьох вартівників, а мішок жита немов упав у воду. Цікава штука, правда?

— Ну, звісно, всяк украсти не може. Украде такий, що йому це можна. Попробував би наш брат...

Гнат Чорний плює та не домовляє. Всяк може додагуватися як собі захоче, він не сказав нічого. Але чомусь усі починають лаяти сільраду та колхозне начальство. Дістається притім і вищому начальству і цільній комуні. Хтось затискає кулак, грозить комусь та гатить матюками.

— Хоч бери та тікай, доки не здох, як ті, — каже Петро Сойка, показуючи рукою на порожні хати, в яких вимерли люди.

— Куди тікай? Не втічеш. Смерть дожене і так. Думаєш, краще буде на іншому місці? Скрізь комашні повно. Автім... чого маю тікати? Тут прожив життя батько мій і дід...

— Ну, то здихай з голоду, — гарчить хтось сердито.

— Що? Чому здихай з голоду? Най здихають ті, що завели таке царство. Ось рай на землі. Бригадирам, партійникам, розбійникам. А ти працюй, працюй і що маєш?

Гнат плює з пересердя, стискає кулак.

— Хутчій би пішов у кріпаки, як із таким раєм. Ех, різонуті б цю сволоч!

— Тихше, тихше! Чого розкричався?

— Гей ви, товариші! — кричить партійник Петро Кокурузка. — Ви мусите зрозуміти становище радвлади й нашої компартії. Вони вибиваються з сил, щоб вас, сучих синів, вивести до кращого майбутнього. Ви розумієте, що буржуазія, куркулі не хочуть виконувати наказів партії. Ідуть проти хлібозаготівок, проти займа, проти сільхозналогів. Вони пролазять у наші колхози, хочуть завалити.

— Мовчи! — підскакує до Петра Мирон Черноус, хватає його за комір. — Мовчи, сучий сину, бо задушу, як пса! Хто це, по-твому, завалює колхоз? Сама твоя компартія. Він знайшов уже винних. Ти кажи мені ясно, називай по імені.

— А хоч би й Перетятка, буржуйський синок. Думаєш, не має з контрою зв'язків? Пустяк, чого душиш?

Гнат трусить Петром з усієї сили, потім із ненавистю відштовхує геть.

— Брешеш, — каже, відступаючись. — Разом з Сорочіним та Сашкою риеш під Михайлом. Думаєш, його пайку будеш діставати? Твоя компартія обдурює наряд. От біжи, донеси, а я кажу ще раз: оббріхує та й годі. Наобіцювала грушок на вербі, а воно он що. Люди мруть, як мухи, валяються мов падло.

Кокурузка понуро липає очима.

— Ну, що ж, — каже чваньковато. — Зато нашим дітям, внукам буде краще. А ти захотів зараз.

— Га, га! Дурнів потішай внуками. Я твоїм внукам також наобіцювати можу. Обіцянки внукам, а для нас загибель. Пощо мені той рай, у майбутньому, коли їсти нема що?! — кричить Гнат. Розлючений до краю Петро Кокурузка також підвищує голос. Кричить, щоб усім було чути.

— А тобі не подобається? Ти проти компартії? То зробимо так, щоб подобалося... Не подобається тут, то на Соловках сподобається певно. Побалакай більше...

З голодом зростала між людьми й ворожнеча.

Один на одного позирав вовком; один одного радий був знищити, заволодіти рештками його майна, видерти щось із їжі.

Саме тоді, коли пустіли, вимирали села, колхоз ім. Леніна, в якому люди мали ще що їсти, почали відвідувати всілякі екскурсії. Влада за це особливо дбала, вказуючи — ось що значить колхозний устрій: вимирають «одиначники», — колхози цвітуть.

Приїздили різні делегації з сіл, громад, округ переконатися й побачити ідеал колхозного життя, завести таке саме у себе. Приїздили екскурсії комсомольців, пролетписьменників, учені й чужинці. І завжди так траплялося, що передтим, на пару днів раніше, приїдила до колхозу комісія. Мито, шуровано бараки, харчбуду, клуб безбожників, перероблений з церкви, прикрашувано квіттям. Колхозникам суворо наказувалося вичепуритися в найкращу одягу, на прийняття гостей, мати безжурний та вдоволений вигляд. У колхозній пекарні варився для гостей «настоящий малороссійській» борщ зі свининою. Напіввиголоджені колхозники, що вже від багатьох місяців отримували половину „пайка”, жадібно всотували ніздрями його дурманячий пах, згадували, скільки то років минуло, як їли такий борщ дома у себе, перед комуною. І текли декому по вихудлих щоках сльози. Усміхнені комсомолки, ковтаючи слину, що мимохить набігала до рота, розносили гостям вщерть наліті миски. Гості не могли нахвалитися колхозного борщу, заздріли колхозникам достатнього життя, набирали ще більшого переконання щодо колективного устрою та генія великого вождя, іменем якого називався колхоз. Гості, звичайно, з'являлися в супроводі комісара Зябкіна, його трьох помішників, та цілої гурми різних урядовців. (Колхозники знали, що між ними половина замаскованих чекістів.) Коли хтось з гостей, чужинців наближався часом до когось із колхозників, щоб з ним поговорити, почути від нього безпосередньо щось про його теперішнє життя, в цю мить з'яв-

лявсь біля них такий услужливий „товарищ” у шкіряній куртці та встрявав у розмову, або стояв збоку, удаючи, що балакає з другим. Колхозники оглядалися, посміхалися, притакували на запити гостя, коли ті запити прихильні для устрою, перечили головами, коли були неприхильні та мовчали.

Бригадир Сорокін покликав Христю також. Вона прийшла майже просто з читальні, де видавала вечорами книжки. Заскочила тільки на мить до бараку, витягнула заховану потайки свою оксамитну корсетку, — спомин минулих літ, — надягнула вишиту сорочку. Її смуглясте, молоде лице не втратило ще здорової барви й заокруглених ліній; було доброю реклямою для колхозу. Тільки під веселими, карими очима пробивалися злегка коричневі смужки. Губи були повні та рожеві.

Заклик бригадира згучав, як наказ.

Думала застати в селклубі Михайла, але даремне розглядалась за ним. Якийсь лячний сум стиснув її серце. Саме чомусь у цю мить хотілося бачити Михайла.

У селбуді танцювали. Комсомолки намагалися розважати гостей, ніяково посміхалися, тримаючи обіруч хустинки, ухильно відмуркували щось на питання гостей. Декотрі сміливіші, удавали ще сміліших. Це у них виходило розхристано й грубо. Треба ж було показати чужинцям останнє диво комуністичного світу — нову советську жінку. Тому намагалися бути розперезано вільні; поводитися з гістьми запанібратськи, чванилися масненькими жартами, голосно регочучи, та всі курили. Гості переважно мали вигляд безжурний. Дехто робив вражіння підхміляного. В кутку у „буфеті” парував величезний котел-самовар; пахло сунічно-бузиновим чаєм. Біля столу крутилася Вера Мойсеевна Штольцман, робила „бутерброди” з балика та шинки. Дві усміхнені, з розпаленими лицями, жінки помагали їй ладнати вечерю. Коробки консерв стояли рядом повідмикані до половини. Гострий, заласний пах маринованої білуги в томаті, сардинок, баклажанів, начиняного перцю скобо-

тав млосно ніздрі, спазмом стискав гарло. Копиця нарізаного білого хліба завалювала половину стола. Христі на мить зробилося млосно.

— Ось і наша ударниця! — вхопив її весело за лікоть Сашка Бурий та потягнув до гостей. — Прошу, знайомтеся! Таваріш Гіяцінт, поет і художник. Володя Мірлікійській, — мій друг і товариш. Поухажуй, Володя!

Володя справді взявся „ухажувати“. Перетанцював з Христею «Катюшу», потім усадовивсь біля неї, недбалим рухом протягнув цигарницю.

— Я не курю, — сказала обмахуючись хустиною.

— Що ж ви за комсомолка, ще й „ударниця“, коли не курите?! Попробуйте, з опіюмом.

Розкинувся неохайно в кріслі, голову поклав майже на плече молодиці.

Цигарка з опіюмом видалася їй чимось надміру принадним. Чудодійний, таємничий опіюм. Нераз чула про нього. Закурила цигарку. Думала заморити голод, що смоктав кишки. Чекала, що зараз появиться чудо, зникне уся дійсність, вона пірне зразу в світ химерного щастя. Хоч би це щастя було нічим іншим, тільки забуттям. Чомусь страшно хотілося, щоб зникла та дійсність. Але ніщо не щезало, все було до жорстокості дійсне, до болю правдиве. Грав патефон, метушилася публіка, виривала у всій своїй трагічній нужденності сільбуда, вигукував щось безглузде й недотепне Володя Мірлікійській. Затягнулася з жадністю. Дим цигарки неприємно дер горло, викликав нудоту. Шпурнула цигарку, побігла пити воду. Володя ззаду гукав, глузуючи з неї.

Коли вернулась, Сашка Бурий підкликав її кивком польця.

— Потанцюй з цим німцем, — показав їй огрядного, добре вдягненого панка. — Тільки гляди, не пятайкай багато. Автім, він і так не тямить по-російськи.

— Ганс Шульц, — представився незнайомий і попросив у танець. Танцював надиво чепурно та легко,

пахло від нього якимись пахощами, що нагадали Христі щось дуже давнє, приємне й болюче. Ті, часи, коли була ще наймичкою у Михайлової мами, мала шіснадцять років. Стара Переп'ятиха, як її звала челядь, любила її, як і песика Пікуся, доки не довідалася про наміри сина. Михайло тоді приїздив із Києва. Коли заявив матері, що він українець, і що жениться з Христею, то стара Перетятковичка прогнала Христю, а сирові наказала в цю мить виїхати. Тієї ж ночі від грецю померла. Тоді Михайло залишився в маєтку і вони поженились.

Пахощі, що йшли від Шульцового сурдута, нагадали минуле й оп'янили Христю. Були дужчі від Володькіного опіюму.

— Ві туше щаслива? — почула над вухом так тихо, що спершу гадала, що їй причулося. Підвела на свого танцівника очі. Лице його було непорушно спокійне, дивився поперх її голови. Але на одну мить погляди їхні стрінулися і Христя почула вдруге, дещо виразніше.

— Я тому питаю, що думаю, що тут всім дуже добре. Скажіть, ві щаслива?..

Питання могло бути провокацією. Не знала хто цей Шульц. Чула, що правдиві німці з Німеччини мали провідати колхоз. Сашка відрекомендував їй Шульца, як такого, що не тямить по-російськи. Тим часом цей Шульц говорив досить доброю українською мовою. Міг бути й провокатором. Але щось було в його лиці, одежі, в його спокійних рухах, що казало інакше. Головне, ці приємні, не міцні пахощі настроювали чомусь до нього прихильно. В питанні чулася виразна іронія.

Не кажучи ні слова, підвела великі, виразисті очі й кілька хвилин пильно дивилася на німця. Можливо голова її ледь-ледь похиталася при цьому. Та цього могло й не бути. Ганс второпав. Він усміхався вдоволено, злегка нахилений до неї.

— А правда, що у вас люди мруть із голоду? — вимовив ледь чутно.

Христя весь час дивилася на нього. Губи його не здригалися зовсім коли говорив.

— Так, — відповіла також не рухаючи вустами. Бачила, як з-під вікна весь час пильно дивиться на них „таваріщ” Яша Полціс.

— Чекіст, — подумала й відвернулася, майже голосно промовила: — Мені казали, що ви не знаєте української, ні російської мави.

— Так, я говорю тільки з вами.

І роблючи останню туру вальса, кинув їй на вухо:

— Я виріс в Україні. Мі з колоністов. Ах, ах! Я всьо помню. Танцен зі зер гут, зер гут, фройляйн, — говорив голосно й вдоволено сміявся.

Підвів Христю до лави.

Знов почали танцювати «Катюшу». Мужчини обкручували комсомолок, вигукуючи раз-у-раз: Ка-тю-ша!

Потім Володя Мірлікійській вискочив на лаву й закукурікав півнем. Танці перервалися. Пролетарський поет і „художнік” Гіяцінт забрав слово. Він у дуже поетичній та алегоричній формі почав про вечерю. Але недокінчивши, сів перший під загальні оплески. Христя якось опинилася також за столом. Біля неї усівсь Яша, налив їй лікеру. Німець більше не підходив до неї. Сидів далеко біля комісара. Зябкін говорив йому щось, допомагаючи собі руками. Видно чванився колхозом. Христя неспокійним поглядом обкинула стіл. Михайла не було. Хотіла встати, піти його шукати, але товариш Яша подавав їй балик, присовував сардинки, цокав чаркою її чарку. Почуття голоду примусило її затриматися.

Горілка була солодка й міцна. Розкішне тепло потекло від неї по шлунку та м'язах. Ніколи ще, здається, не їла смачнішої їжі. Яша Полціс налив другу чарку, питав щось про Шульца.

— Чекіст, — подумала вдруге, відчуваючи як тепло стікає їй в ноги. Вирішила більше не пити горілки. Яша

настоював, підкладав їй шинки. Не могла відмовитися. Чула, що на це не вистачає сили. Шинка, балик, сардинки — здавалися краплями якогось нектару. Ковтала, їла з жадністю звіряти. Все це тривало декілька хвилин. Раптом спазм затиснув їй горло. Схопилася і притьмом вибігла із сільклубу.

Ніч була темна, хоч і світили зорі. Непевно у п'ятмі маячили дерева. З сільклубу вирвався гомін бенкетуючих, регіт патефону, дзенькання посуду. Христю раптом охопив божевільний жах. Довкола, з темрявою разом, розливався голод, чаїлася смерть. Геть у безконечність, довкола вимирали села, стогнали опухлі, обезсилені люди. Пусткою стелилася земля. В устах чула посмак щойно проковтнутої страви, гострий запах маринад та горілки. І щось вдруге счавило їй горло, рвало на блювоту. З очей ринули сльози. Вбігла до бараку. На нарах лежали й сиділи колхозники, гомонючи стиха. Коли Христя ввійшла, гомін став голосніший. Всі чомусь звернулися до неї.

— Ось дивіться, Переп'ятчиха з ними. Де ж твій Переп'ятка? Також пішов гуляти. Буржуй до буржуїв липне, як не до панських, то до пролетарських.

Хтось злобно сміявся.

— Перетятка не з ними, — кинув хтось з кута. — Чого причепився? Не знаєш, що Сашка покликав комсомолок?

— Суки! — гаркнув хтось з призирством.

В бараці було тьмяно. Зібгані по кутках почорнілі жінки у чорнім лахмітті присипляли дітей. Махра душила віддих.

Не знайшовши Михайла, Христя вибігла геть. У колхозній пекарні також човпилися люди. Коло печі стара Секлета з Охримом, сином Гордія, що десь там на Соловках, пораються над кінським стегном. Яскравий вогонь у печі довгими язиками облизує горшки, що стоять на чиріні.

— От, — каже Секлета, — вари конятину; і то до-

бре. Бо для комсомольця хоч конина є, а для простих — нічого. А чи я думала коли таке. Колись було, наварити дві макітрі вареників з сиром, чи з вишнями... Поставиш на столі, то простоять часто цілий день і ніхто не їсть. Не хотіли. А нині, їж здохлого коня і ще Богові дякуй.

При слові „Бог”, оглядається лячно. Але ніхто на це не звертає уваги. Найзапеклішим навіть партійним тепер не до того. Тетяна каже:

— А сметана, бувало, яка густа, нене! Густенька, хоч ножем ріж.

— Хі, хі, хі! — сміються у кутку дівчата. — Я не можу пити пермете.

— Ого! А мені давай тільки.

— Ти не пила? Попробуй.

З кутка хтось:

— Як матеріаліз, то матеріаліз. Щоб нашим дітям було краще жити. А що, як діти виздыхають від голоду, то для якої нечисті я мучуся? Га?!

— А мені дітей не треба. Начорта мені діти?! Я з Танькою і так обійдуся. Ге, Танько!

Хтось звизгує по-бабськи і тихо хіхоче. В цілім бараці тьмяно, тільки коло печі розкинулося сяйво. В печі, серед горшків, є один горщечок, що баба Секлета найбільш його пантрує. То відсовує від вогню, то присуне знов обережно, поволі. У тих вариться борщ з конятиною. Солиш його, солиш, а він все солодкий. А в цім „пермете”, тикає баба пальцем у мале горня. — По чарочці треба пити, потрошки. І чого то ті люди не видумують! Видумали усяку машину, і таку що говорить, і таку, що літає. І хутко вже горілку з лайна будуть гнати. А ось „пермете”.

Коли взяти трохи хресттрави і двічі стільки блекоту й варити дві години, а потім додати трохи полину, то вийде наче зеленкавий чай. Вип'єш такого чаю, і різні дива тобі увижаються, неначе у сні. Але то не сон, то все наяві. Людина неначе відлітає кудись, у іншу

країну, до інших людей. Там де нема отого нещастя, цих-о сучих синів, отої комунії. Неначе руки невідчувані, небеснії злітають на тебе, обнімають тебе, лоскочуть усередині, намагають серце. І чується тобі якесь велике щастя. Не знає тоді людина, що із нею робиться.

Так баба Секлета розхвалює свій напій та бере по копійці за чорку. Баба всім торгує. Навіть Сашці Бурому продала дочку. Дівчині років десять, а виглядає на готову. Дав Секлеті коров'ячу голову, а дівчину забрав до себе. Півроку потримав, а як докучила — вигнав. Тепер Секлета продає її всім, хто схоче, але цього товару усюди досхочу. Ніхто не лакомиться й уваги не звертає. Хіба голодному таке в голові.

Баба оповідає, потираючи перцем коняче стегно. Охрим хрипливо сміється. Сміються й другі, але в сміхові цьому даремне шукати хоч трохи веселости. Дехто давно вже забув, як сміявся.

Тільки, коли баба наливає борщ і нудковата пара повзе по бараці, з кутків вилазять люди, скуйовджені, понурі та злазяться до столу. Хтось питає за Михайлом.

— Нема. Певне у танцбуді.

Христя біжить між будинками, накликаючи стиха:

— Михайле! Михайле!

Чує далекий свист. Михайло сидить на рові за фільварком з Мироном та Максимом. Гуторять, курячи махру. Іван Джус стоїть мовчки. Коли приходять Христя, усі мовкнуть. Потім ті три відходять, кинувши на „добранич”. Михайло не йде вечеряти, залишився. Вже кілька день хворіє від конини. Христя сідає на рові біля нього, мовчить похнюплена. Потім враз припада до його плеча і тихо ридає.

— Що тобі? — питає Михайло, пригортаючи її недбало, гладить по волоссі. Христя мовчить, схлипуючи. Він чує на рuci її гарячі сльози, потім ледь чутне:

— Ти голодний, а я...

Несе від неї горілкою і бозна чим. Хлипання її переходить в ридання.

— Ну, кинь. Це нічого, Христе, нічого.

Вона ще довго плаче, шморгаючи носом і сякаючись у поділ. Потім каже тихо:

— Утікаймо, Михайле.

— Утікати? Куди утікати?

— Світ-заочі. Тут довше не можна. Страшно. Пропадемо, Михайле.

— Пропадають мільйони.

Голос Михайла змучений і сам він мов зломаний, відмуркує мляво. Христя рвучко хватає його за плечі, починає термосити.

А я не хочу, не хочу! — кричить і голос її гостро прорізує тишу та обірваний мовкне. Чути десь на дорозі кроки.

Насторожено обоє слухають. Ніч чорна, німа висить над полями. З колхозу долітає каламутний гомін, відляски музики. Кроки помалу глухнуть.

— Тікаймо, — шепче Христя. Спалені її губи шелестять якимось дивно, мов старий пергамент над Михайловим вухом.

Він сидить і чує, як вага зкась налягає на нього та клонить додолу. Ліг би на землі, простягся б так і не хотів би вже більше вставати.

— Що це? — думає. — Смерть? Ні, я просто голодний. Не їв ще сьогодні. Не їв і майже не хочеться їсти.

— Ходім, — шепче Христя. — Ходімо, там є вечеря. А потім... Потім треба тікати.

Він випростовується роптом, бере її руку і вона бачить, як блистять його очі.

— Слухай! — каже. — Утікати, це мало. Я не звик утікати. Ні! Ті нехай тікають. Чуеш? Ті мусять тікати. Це вже кінець. Далі так не буде. Це ж вигублювання, нищення людей. Це ж умисне, Христе. Голод... голод, думаєш, сам від себе? Умисне виголоджують, пляново!

Це плянове нищення нашого народу. Але на нищення є нищення. Я давно вже це думаю. З цього, що я вірив, не лишилось нічого. Нічого, крім ненависти та жадоби пімсти. Так, Христе. За те, що роблять комуністи з Україною нині, мусить бути безпощадна пімста.

Замок. Стояв нерухомо, неначе кам'яний, закинувши за голову руки. Потім повернувся та розмашистим кроком пішов до колхозу.

А на другий день арештовано Михайла Перетятковича, секретаря продукційної артілі, та з відділом чекістів відправлено до Києва. Трус та арешт перевів сам товариш Зябкін з Яшою Полцісом, зараз по від'їзді чужинців з колхозу. Закидалось йому контрреволюцію, український сепаратизм і зв'язок з петлюрівськими бандами. Обидва бригадири: кацап Сорокін і „свій” Сашка Бурий, підтримали обвинувачення і справа була поставлена так, що ніхто в колгоспі не посмів запротестувати, ніхто не зважився стати в обороні Перетятковича, щоб самому не попасти в лабеті Чека. Тільки комсомолка Христя пробувала спершу звертатись до начальства. Кидалася від Сорокіна до товаришки Штольцман, від Зябікіна до Яші. Відповіли глумом.

— Плюнь на цього мерзавця, — порадив їй Зябкін. — Зрадник, жовтоблакитна сволоч. Раджу тобі скорій відріктися від нього, коли хочеш залишитись у колхозі, та взагалі...

Те „взагалі” було надто вимовне. І Христя зрозуміла, що даремні всі її зусилля. Один Володя Мірлікійський поставився до неї ніби спочутливо. Обіцяв заходитись перед впливовими особами, сказав, що може удасться щось зробити.

Перших кілька днів ходила пририта, не обзиваючись ні до кого. Очі її зустрічали глумливу ворожість, або переляк. Сорокін відгрожувався, що вижене її з колхозу, а Сашка Бурий з цинічним усміхом предложив розвестися з Михайлом та вийти за нього.

— Автім його й так відправлять хутко в „штаб

Духоніна". Будеш вільна вдовичка, — зареготав, вишкіривши зуби.

Плюнула йаму в очі, потім ще більше замкнулася в собі. Не пробувала шукати співчуття ні рятунку, уникала колхозників, а вони її. Тільки одного вечора, коли йшла з жінками на річку, підкликав її Максим.

— Не журися, — сказав півголосом. — Ще твій Михайло не пропав. Є такі, що думають про нього, не бійся. Ще він зведе, з ким треба, свої порахунки. Хутко вже...

Максим прищулив око та свиснув убік лісу. Йй прояснилося щось, немов звідкись повіяло весною. Пішла веселіша. А потім у бараці йшли балачки, що до села повстанці підвезли харчів, що біля Василькова напали на поїзд, що віз хліб у Московщину. Повстанці розібрали рейки, та ціла валка звалилася з насипу. Красноармійців надушили, як мух. Довколішні села розтягнули збіжжя. По лісах, кажуть, ховаються повстанці, як у двадцять третім році. Мають силу зброї. Кінець буде комуні.

Люди шепталися, оглядалися, чи нема десь поблизу „лягавих", тобто партійних, що доносили все бригадирам. Серед цих найбільше пов'їдалися колхозникам: Мойсей Пшеничка та Микитюк Онисим з Микитючкою. Підлизником також бігав коло бригадирів Охрим Гулька та з комсомолу Хабетова Танька, Петька Насушний і Секлетина Манька, що заводила тепер шуримури з чекістом Гаврушкою.

Балачки йшли і люди жили як у гарячці. Часом десь серед ночі пролунав глухо постріл і розкотився полями. Рідко де обізвалась собака. Люди давно вже поїли собак та котів, повиловлювали ворон і зайців. По ставках не тільки риба зникла, але й жаби. Тому ночі були якісь моторошно тихі. Хіба десь аероплян загуг час-від-часу, кружляючи мов шуліка. Спускався, підіймався, кружляв над лісом, — вишукував повстанців.

Колхоз ім. Леніна отримав у зв'язку з „бандами"

нові інструкції. Усі партійні дістали по рушниці та набійниці патронів. Колхоз збільшив сторожу.

Про Михайла не було ніяких чуток. Від його арешту йшов другий місяць. Максим та Джус потішали Христю, що йому нічого не зроблять, бо не мають проти нього ніяких доказів. Усе це не більше, тільки зведення поррахунків Сашки та „Сороки”, але Михайло не дурень, викрутиться. І вона сама почала вірити, що викрутиться. Стільки років працював для комуни, віддав їй усе. Ніхто йому нічого не докаже, крім злобних наклепів. Авже ж, Михайло обережний, не дасть себе спіймати. І Христя майже зовсім заспокоїлась.

Одного дня якось, проходячи повз неї, Максим кинув, зупиняючись на мить:

— Слухай, Переп'ятихо, тобі треба до Києва поїхати, довідатися про Михайла. Точно треба дізнатися, де його тримають. Тямиш?

— Тямлю.

— Завтра зберися на ранішній поїзд, проведу.

— Гарзд.

І враз вернувся до неї неспокій. Невідомо чому стало знов тяжко, як у перші дні після арешту. Почала збиратися, не згадуючи нікому ні словом, що збирається. Вийшла з бараку на досвітку, коли почало сіріти. Довелося підждати Максима за колхозними оборами. Тягнуло від них сухим гноем та пустою. Сперлася на воріння, дивилася, як поволі вимотувалися зі смерку будинки, виринали звіддалі село.

— Ось як стало усе зовсім інше, ніж було колись, коли йшла за Михайла заміж і ще раніше, коли прийшла на службу до старої. Так, зовсім відмінилося все, — не пізнати.

Зимна, нестерпна жура підлазила до серця й смоктала як кліщ.

— І де ж той Максим? — подумала й побачивши що йде, заспокоїлася. Він мовчки провів її до Круг і не доходячи до станції, зупинився.

— Тут підождемо, — сказав, присідаючи поруч семафора. Задумавшись, обняв обома руками каліна і дивився на станцію. Перон був порожній. Сторож пройшов з мітлою, подивився й вирішив певне, що не варто замітати та подався геть. Невеличкий станційний будинок з червоної цегли, задринаний, посірілий, виглядав мов невиспаний. Сліди гарматніх стрілен видніли ще на ньому угорі біля даху і на правім куті. Німі сліди трагедії з-перед сімнадцятьох років.

Максим прищулив очі й дивився замислено.

— Ось вони, ті Крути. Ті, записані безсмертно в історії нашого народу. Ті, про яких знатиме кожна українська дитина. Які будуть для неї вічним закликком пімсти, — здавалося казали його очі, але лице було байдужно спокійне. Телеграфні дроти дзичали легенько. На тополі крякнула ворона. З-за горба висунувся поїзд, а потім зі скреготом буферів зупинився.

Максим смикнув Христю за рукав, підвів її до „теплушки”, поміг влізти та засунув двері.

— Щасливо, — муркнув. Потім ще вернувся та покликав нишком. — Переп'ятихо, Переп'ятихо! Тільки добре розвідай, де тримають і негайно вертайся. Вийду перестрінати.

Ще сонце не зіп'ялося високо, коли Христя почула зі своєї „теплушки”: «Київ второй». Злізла та поміж поїздами подалася до міста. Охопило її почуття, мов у церкву входила. Це ж Київ, Київ... Не вперше доводилося їй іти цею дорогою. Нераз уже бувала в тому великому, святому Києві. До нього ходять люди, як на прощу. І хоч грім за громом б'є у те святе місто, але стояв він і стоятиме ще. І віки українського життя плинуть над ним. Сади мов ліси мріють спокійні та непорушні і, здавалося, заховують у собі всі таємниці вічного міста. Вийшла на Караваївську, потім на бульвар Шевченка. І знов тривожне, трімке почуття причавило їй серце. Ішла шукати Володю Мірлікійського, а коли не знайде його, то старого професора М., до якого

завжди навідувалися обоє з Михайлом. Але вирішила раніше піти до Володі. Застала його вдома. Лежав ще у ліжку та писав якісь вірші. Прийняв її привітно, безжурний як усе, почагував зернятами, що купою насипані були на столику біля ліжка, дав чаю, всунув у руки цигарку.

— От і гаразд, — погодився. — Підемо зараз до Яші. Він усе влаштує. Навіть побачення може зробити. Яшка багато може. Кажете: наклепи, особисті порахунки? Пустяк дело! Все буде гаразд. Чого там журитися? Хто на такі дурниці звертає увагу!..

Христя сиділа відвернута. Володя вдягався. Зав'язав на сорочку червоний крават, накинув піджак і вийшли.

Київ потопає у зелені садів. Пішоходи були залиті сонцем і юрбою. Ударяла в очі публіка вичепурена, сита й вдоволена, впомиш з обдертими нуждарями, пожовклими, з запалими лицами, великими, блискучими очима. Деякі з них сиділи на краю пішоходів напівголі, простягаючи кістяки почорнілих рук, або не рухаючись зовсім, дивилися мовчки на прохожих скляними очима. Це були ті, що приходили до Києва із сіл, гнані голодом, в надії знайти тут рятунок. Прохожі дивилися на них байдуже, або не дивилися зовсім. Біля крамниць стояли черги з картками на хліб та олію, біля міського театру також човпилася юрба по квитки на оперу. Хартавим, низьким голосом горланило радіо про розвалгнилого заходу, розторощеного могутнім пролетаріятм Росії та її геніяльним вождем, сонцем людства, визвольником працюючих — Сталіном. Серединою вулиці йшли червоноармійці з понурами, мертвими лицами, в російських шинелях та німецьких касках; музика репїжила інтернаціонал.

На Хрещатику, біля думи, стояла юрба. Цей самий хартавий голос з радія продовжував про „доблесть” совєтської авіації, про Дніпрельстан і знов про вождя.

— Що він там верзе? Хліба хай дадуть! — кричав

хтось з юрби. — Хліба хочемо, а не Дніпрельстану. Хліба, а не авіяції!.. Хліба! Хліба! — підхопила площа. Військова оркестра почала грати голосніще. Під команду старшини бубнар валив з усієї сили, заглушував крик площі.

Яша Полціс урядував в одному з „особняків” у Липках. Він був зайнятий і його довелось почекати. Володя, як міг, розважав Христю і сам знудився. Вона ослабла з голоду, смоктала Володіні м'ятні цукорочки і тремтіла від хвилювання. Допіру біля шостої зполудня товариш Яша прийняв їх. Власне, вискочив зі свого кабінету, привітався наспіх та запросив до себе на помешкання. Христю обкинув напів глумливим поглядом, але вислухати не хотів. Сказав, що перше треба підкрепитися, а тоді про справу.

Мешкав поруч своєї установи у двох гарних кімнатах з килимами та шкірами доволі знищеними, але до рогими. Обід принесли з ресторану. Яша ввійшов у ролю господаря, дістав пляшку горілки, почав частувати гостей.

Перше чим сісти за стіл, Христя заговорила про справу. Вона дивилася пильно в лице Яші і тихим, тремким голосом почала його розпитувати про мужа, що саме йому закидають, де він, що з ним думають робити? Очі її були сполохані та вогкі.

Полціс відкоркував пляшку, відчинив сардинки і, здавалося, слухав наполовину, якби умисне уникаючи Христиних очей, порався біля столу.

— Сідайте, будь ласка, — звернувся разом до неї й до Володі, і сам усівся перший. — Ну, за ваше здоров'я! — припив до Христі.

Вона все ще говорила, зупиняючись та повторюючи те саме, не зводила з нього жадно-допитливих очей. Голос її щораз більше рвався.

— Ви мені скажіть, будь ласка. Ви ж знаєте...

— Пийте, товаришко. Це не важне. Про це поговорим пізніше.

— Ні, ви скажіть зараз. Ви ж розумієте, що я...

— Ти, Яша, не валяй дурака, — вмiшався Володя.

— Скажи: Перетяткович у твоїм орудуванні?

— Можливо!.. Та ми тепер обiдаємо, товариші.

— А ти просто скажи жінці, є в твоїм орудуванні Перетяткович, чи ні? І не валяй дурака. Можеш же сказати.

Чорні, веселі Володіні очі блистіли щирістю. Христя глянула на нього з вдячністю. Полціс прищулюввся зимно, знизав плечима.

— Не помню. Здається є.

— А ти подзвони й спитайся.

— Ти, здається, встряваєш, Володя, не у свої справи.

— А ти не будь свинею.

— Ти п'єш, чи ні? Товаришко Христю!..

Полціс випив горілку. Володя також. Сидючи з руками на колінах, як дівчатко, Христя розплакалася раптом. Нерви, які стримувала стільки часу, не витримали.

— Ну, ось до чого довів жінку! — обурився Володя й пiвжартома почав заспокоювати Христю. Обтиравав її лице своїм платочком, устромляв чарку в руки, уговорював їсти.

— Це він так зумисне, — лепетав весело. — Свиня, чекіст, розумієте. Любить знущатися. Та він подзвонить. Ми все довідаємось. Ну, заспокойтеся, випийте. Ну, яка ж бо ви. Не можу дивитися, коли плачуть жінки. Особливо гарні, молоді жінки. Ну! Ну! Ось я поцілую палець!

Він справді щиро упадав коло неї, як біля дитини, клав їй на тарілку м'ясо, підсовував хліб.

— А з тебе хороша няня, — завважив глумливо Полціс. — Ти б iще спитав, чи чого нетреба.

— Ну і спитаю. Христю, може вам кудись треба?

— Ні, — засміялася Христя, червоніючи злегка.

Простодушно-хлоп'яча веселість Володі поконала її. Сльози все ще бігли по її щоках, та вона сміялася, обтираючи їх і схлипуючи разом.

— Ви ведете себе як істерична буржуйка, а не як комсомолка, — сказав Полціс. — Це вам не до лиця. Крім того, знаєте, сльози не зворушують нас. Це добре для таких дамських фокстер'ерів як Мірлікійській.

— А ти все ж розвідай зараз телефоном, де Перетякович.

— Здається, це тебе занадто цікавить.

— Чому ж би ні.

Полціс узяв чарку. Пив поволеньки, як п'ється вино чи лікер.

— Що, надокучило писати вірші? Забагається «душевної струски»?

Його вузькими губами ковзнула усмішка. В прищуденім погляді чаїлося щось моторошно-цинічне.

Володя зареготав, сказав: облиш дурні жарти. Але якось притих та взявся за їжу. Яша натомість повеселів, став балакучий. Він зігнав з канапи Володю, сам присівсь біля Христі та цокнувся з нею. Спонукав її випити горілку. Розпертий, в півлежачій позі притулився до неї. Голова його лежала на її плечі.

Вона ніяково зібгалася, не зміла його відштовхнути. Думала про мужа. Після першої чарки повеселішала також. Голод, приглушений нервовим напруженням, прокинувся раптом, привів її до якогось отупілого стану. Після другої чарки свідомість помутніла дещо, стало весело й байдуже. Процес їжі захопив її зовсім. Наманікюрена рука Яші, з довгими білими нігтями, повзла поволі по її плечі, рукавах, корсетці, залазила під ню. Вона, здавалося, не відчувала цього. Володя щось лепетав, сміявся. Йому було очевидно ніяково, що Полціс заняв його місце. Він позіхав, виявляючи знудження. Потім витягнув револьвер з кишені, прицілився до картини в золочених рамах, і стрілив.

— Уцілив! — закричав весело. — Дивись Яша! Поцілив у самий ніс маркіза.

Полціс також витягнув нагана, почав стріляти до

картини напроти, майже не міняючи півлежачої пози. Потім дав нагана Христі.

— Попробуйте застрілити цього буржуя в перуці. Беріть просто в скроню. Ну, бац!

Христя не поцілила, куля пішла поверх рами, застрягла в стіні.

— Ех, ви комсомолка! — поглузував Полціс та прицілився до блідого, з презирливо-гордою усмішкою Вандайківського графа. Трапив у капелюх.

Ось як розстрілюється буржуїв, — засміявся. — Без промаху!

Вся колишня буржуйська обстановка кімнати була маже знищена. Поруч хизуватих фотелів у стилі Людовика XIV, стояли меблі новітні. Американський писний стіл з засованим віком, широченна шкураяна канапа. На стінах висіли старі тьмаві картини у золочених рамах, подіравлені кулями. Видно, служили раз-у-раз цілєю для революційних вправ.

Полціс налив Христі чарку, та цокнувся знов. Очі його були оливляно солодкі, слинява сентиментальність розмочила його цупке обличчя. Він щоразу щільніше пригортався до жінки, рука його настирливо, крадькома повзла по її корсетці. Вона завважила на його мізинці малий жіночий перстень з великим білим каменем. Камінь опалізував, відливав червоनावими й блакитними відблисками.

— А, гарний перстеньок! — засміявся Яша. — Сподобався, га? Ось цим самим наганом розстріляв дві буржуйки в дев'ятнадцятім році. Стара кидалася, як сука, захищала молодшу. Довелося пристрілити в келії. А молода билась, як козак. Здорова була дівка. Втрюх виволікли її, ледви дали раду. Не хотіла роздягатися. Стегна мала, як з мармуру... Ха́, ха! Перстеньок зняв, коли була готова. Жива не віддала-б. Да, соковита була ягідка.

Полціс протягнувся, прищуливши очі. Його русява голова з м'якими кучерями доторкалася Христиного

плеча. Від цього доторку пробігла по ній моторозна дрож. До горла підповзло щось зимне, чавило кліщами. Але подумала знов про Михайла і не рухалася.

— Подобається? — спитав Полціс, дивлючись на перстень.

— Так, — шепнула, не підводячи очей. У скронях тіпали живчики, мутилися думки.

Він зняв перстень зі свого мизинця, настромив їй на палець. На її прохання подзвонити, спитати про Михайла, засміявся й налив знов горілки. Після цієї четвертої чи п'ятої чарки, Христя загубила пам'ять.

Чула як слизькі руки Полціса розстібали корсетку, розривали сорочку. Пробувала захищатись, кричала. Душний якийсь тягар чавив її всю, параліжував рухи. Втручена горілиць летіла в темне, задушне провалля.

Спритоміла якось раптом, весь хміль зсунувся з неї, мовби й не пила горілки. Остовпілими, пустими очима розглядалась довкола. Полціс лежав поруч неї розкинутий на каналі, хропів. Хучій інстинктом, ніж думкою збагнула все. Огорнула її тупа розпука.

— Михайло, Михайло! — почала шептати, схлипуючи, й поправляла одяг. Гидливе почуття приниження, безсили чавило її.

У другій кімнаті в кутку сидів на кріслі Володя Мірлікійській півсонний, півпритомний, безсило скидаючи голову на всі боки. Вона кинулась до нього, схлипуючи щораз голосніше. Він очуняв раптом, кліпаючи очима, почав її заспокоювати. Бурмотав щось мало зрозуміле, врешті опритомнів зовсім. Гладючи його по руках, називаючи найласкавішими словами, Христя просила, щоб подзвонив і довідався, де Михайло. Він слухняно підійшов до телефону, понишпорив у якийсь табелі, завішеній на стіні і почав говорити.

— Це головна політична управа? Губерніяльний відділ? Так, так, від товариша Полціса. В справі одного арештованого з колхозу імені Леніна, Михайла Перетятковича. Є такий у вашому заряді?

Христя підійшла до нього, станула попліч насторожено чуйна.

— Як ви кажете? — здивувався Володя. — Це не може бути... Так, так, Михайло Перетяткович, секретар продуктивної артїлі колхозу імені Ленїна.

— — —

— Розстріляний, кажете, п'ять днів тому з наказу товариша Полціса? Ось так штука?! Чуєте, товаришко, — звернувся до Христі майже весело Володя, вішаючи слухавку. — Ця каналія, оказується, сам велів розстріляти вашого мужа ще тиждень тому. Ну, постійте ж, не кричіть, тихше, тихше! Не плачте! Ах, я не можу дивитися коли плачуть жінки. Ну, що ж, сталося. Нічого не порадите. Але сволоч же Яша! Пострївайте: я йому...

Припавши лицем до Володіного плеча, Христя заходила голосним риданням. Вся її змучена, виснажена постать здригалася від спазмів. Володя горнув її до себе, заспокоював, лепечучи щось зайве й нескладне. Гладив, цілував її голову, руки. Потім відгорнув її лице, цілував щоки, очі. Потім схопив її як дитину на руки та поніс до ліжка. Вона забилася, заборсалася та омліла зовсім. З жаху, з обурення, з розпуки вся раптом омертвіла, стала напівмертва. Все неначе вмерло у ній раптом, в грудях стало пусто й спокійно. Сльози висохли враз. Очі зробилися скляні й здивовані. Одна тільки лишилася справна та напричуд жива функція, — думка. З бистрістю блискавки охоплювала тепер ціле положення і знаходила з нього простий, ясний вихід. Спокійно підвелася з ліжка, не сказавши ні слова, поправила спідницю. Навіть посміхнулася до Володі, коли той пробував неначе перепрошувати. Потім підійшла до столу, взяла спокійно Володіного кольта і підійшовши близько, спокійно двічі вистрїлила у Володю. І майже спокійно вибігла у другу комнату та всі останні кулі пустила в розкинутого на канані Полціса. Він встиг тільки випружитися більше. Потім настала оглушлива тиша. Христя стояла кілька хвилин, наслухаючи, чи не йде хто

по сходах. Решта була їй байдужа, не думала тікати. Але ніхто не йшов. До стрілів у помешканні Полціса, видно люди звикли. Тільки тоді прийшла думка тікати. З якимсь нарочитим, упертим забаром вона пішла по сходах і тільки на вулиці приспішила ходу.

.....

Максим здивав її ранком біля семафору, як умовилися. Вона зіскочила з товарової плятформи і пішла вперед, не сказавши ні слова. І Максим ні словом не спитався, тільки уважно глянув на ню та зміркував, що питати зайво. Лице її постаріло за цю добу не п'ятнадцять років, стало якесь гранчасте, жорстоке й понуре. Рухи набрали якоїсь різкості, стали майже мужеські. Губи мала стиснуті, потемнілий, захований погляд.

Вони йшли поруч, не кажучи ні слова. Недалеко колхозних будинків Максим спитав:

— Коли розстріляли?

— Ще тиждень тому.

Ще пройшовши кільканадцять кроків, він кинув:

— Он як. Значить, тепер черга наша. За нього піде багатьох.

Потім Христя повернулася в село, не хотіла більше йти у колхоз. Вони умовилися з Максимом, що здибаються ввечорі у старого Калинки, де сходяться „наші хлопці”.

У той день життя в колхозі протікало як завше. Бригадири визначали роботу, хто йшов у поле до буряків, підгортати, хто косити луги, хто до конюшини. Жінки поралися, мастили будинки. Стара Секлета варила борщ з лободи та пшінки, назбираної в лісі. Лиця були понуро спокійні, майже мовчазні. Про розстріл «Переп'ята» всі знали відраня. В полудень, підчас обіду, в харчбуді знялася сварка. Виразно закидалося обом бригадирам, що вони загубили Михайла, накликавши на нього ДПУ. Між партійними: Кукурудзкою, Микитюком та Гнатом Черногузом знов дійшло до бійки. Сорокін погрозив Гнатові, що відправить його слідами Михайла.

Гнат розкричався, почав також грозити. За Гнатом уступився Максим. Кинулися обидва на Сорокіна. Гнат схопив косу, махнув бригадира на відлів. Той захарчав і звалився на землю.

— Бий, бий! — пролунало в харчбуді й покотилось бараками. Колхозники кинулися на партійців. Почалася бійка. Заляскали стріли. Сашка Бурий скочив до телефону. Дарма намагався додзвонитися до райвиконкому. Телефон дреньчав глухо, дроти були перерізани.

Заки бригадир Сашка встиг добігти до крісів, щоб роздати їх партійним, вони опинилися в руках повстанців. Решта колхозників хапала, що хто міг: ножі, серпи, коси. Крики мордованих мішалися з прокльонами, вереском збунтованих. Лють, жага пімсти запанувала тепер над всіма іншими почуваннями. Люди не чули ні голоду, ні втоми. Навіть страх перед карою, перед жорстокостями ДПУ зник десь цілковито. Його місце зайняла ненависть розпучлива й дика. Перших повбивано обох бригадирів, потім усіх з ком'ячейки „лягавих”. Роз'юшені, запеклі колхозники ганяли за ними по цілім колхозі, доганяли й мордували на місці. Дикі, роздираючі крики тут і там вривувалися в тишину пустих вечірніх піль. Жінки й діти утікали з колхозу в село.

Селяни довколишніх сіл озброєними ватагами збігалися із якоюсь веселістю й злобою руйнували, нищили колхоз так само, як десятки літ тому руйнували й нищили панські маєтки.

Провід над повстанцями вели: Іван Джус та Мирон Черноус. Цей кидався з будинку до будинку з крісом у руці, чорний, обсмалений порохом, ошалілий з люті. Верещав, даючи накази, літав між обороми, розставляв людей, глядів, щоб ніхто живий не утік з просаки. Між озброєними колхозниками можна було бачити й Христю, бліду, резхристану з револьвером. Очі її палали напівбожевільно. Кричала щось, заохочувала других, стріляла на втікаючих.

Все це тяглося несповна годину. Біля дев'ятої, коли

до станції Крут підходила валка, червоний стовп вогню бухнув над колхозом, залив половину неба. Колхоз ім. Леніна загорівся разом з усіх боків, кидаючи далеко в степ мерехтливе проміття. І жалісно, трівожно схавився рев паровика та пронісся над полями, як зойк утікаючого раненого звіра.

....
Через декілька днів з'явився карний відділ ДПУ, почав проводити слідство та пацифікацію Рідкодубів, Крут і Бережків. Але цієї ж ночі повстанчий загін напав на відділ, вирізав його, не щадючи й товаришки Штольцман, що була при відділі. Загін складався мало не з сотні добре озброєних людей. Більшість його творили колишні колхозники. На чолі загону стояв Джус, Черноус та бувша комсомолка Христя, і тому названо його — загін Переп'ятихи.

В районі Крут, де стояв колись колхоз ім. Леніна, цей повстанчий загін відіграв немало й почесну роль в боротьбі з наїзником. Відзначався незвичайною жвавістю налетів, організованістю та безпощадним нищенням комуни. Але це вже належить до іншої історії.

Тут тільки можна ще згадати, що десь незабаром по знищенні колхозу, Христю Переп'ятиху, ім'я якої в'яжеться назавжди з історією загону, та Івана Джуса вислано було для розшуків і зв'язку з головним повстанчим штабом, що знаходився в Києві. Вони дійшли до Дніпра пішки, а там сіли в човен. Обое були одягнуті за рибалок, що везуть на торг спійману вночі рибу. Джус сидів насередині човна, та відкидаючись назад, гріб уперто. Витягнута півлежма на дні човна Христя, дивилася похмуро вперед. Небо починало біліти, вбирало в себе барви літнього світанку, зливалось поволі з водою. Сонно непорушна ріка була, здавалось, налита сплавом олова та срібла. Згодом поверхня її почала здригатись, мінилася відливами чистого опалю. Гра цих кольорів нагло ударила Христю, збудила з отупіння. Піднесла ліву руку і зір її впав на молошно-веселчаний

камінь, що досить дивним зламком мінився на пальці. Здавалося, відколи п'яний Полціс наклав їй цей перстень, уперше завважила його. Важкий, мов сновиди, спогад встав нагло перед нею, примусив здригнутись. Першим відрухом хотіла зірвати перстень і кинути у воду. «Стара кидалася, мов сука, захищала молодшу...» — згадалося раптом. — «Ось цим наганом розстріляв обох». Христя підсвідомим рухом припала устами до перстеня.

Майже в цю хвилину човен обігнав крутий виступ і праворуч на горі виринув величаво Київ. Стріляв у небо золотоверхими куполами, на яких починало запалюватись сонце, що десь ішло поволі з чернігівських степів. Христя схопилася на ноги, станула в човні. Дивне зворушення стиснуло їй груди. З таким почуттям в дитинстві входила у церкву.

Тимчасом над Києвом все більше запалювалося вогнів. Зайнявся також високо на горі хрест у руці святого Володимира, немов освітлюючи давні, далекі шляхи, показував ним нову, ясну дорогу. Київ прокидався, курився туманами, починав жити. Внизу стріпувалася, оживала, мерехтіла ріка. Угорі йшли сиві та багряні хмари, пошарпані й химерні немов ті віки, що пливли над містом.

КІНЕЦЬ

З М І С Т

Передмова до першого видання	5
Антін Чекмановський	7
Віки пливають над Києвом	9
Пригода Марка Поля	17
У Бенвенута Челліні	29
Намісто Раїни Могилянки	42
Гонта	55
Брев'яр отця Яна	79
Крути	102
Колгосп імені Леніна	136